

Gombos Endréné

Életrajz

Gombos Endréné egyedül él egy budai polgári lakásban. Nagyon szívesen beszélt az életéről, emlékeiről, úgy gondolja, hogy a korosztályából minden ember élettörténete külön regény. Bár már nyugdíjas, igen aktív életet él, és tájékozott a közügyekben is. Férje, aki két évvel ezelőtt halt meg, aktívan politizált, és különböző újságokban jelentek meg zsidósággal is kapcsolatos cikkei. Családjával, fiával és két unokájával szoros a kapcsolata. A lakásban, ahol él, az antik bútorok és a modern technikai eszközök jól megférnek egymással.

Beszéljünk először az őseimről, már amennyit tudok róluk. Fogalmam sincs, hogy hívták az anyai dédmamámat. Nem is láttam, talán csak egyszer. Egész kicsike voltam, talán három éves. Csak arra emlékszem, hogy nagyon öreg kis nénike volt az én szememben. Óbudára mentünk a nagymamával meglátogatni őt, egy régi kis földszintes házban lakott. Csak arra emlékszem, hogy volt egy fülbevalója, és amikor mozgatta a fejét, az csilingelt. Ez maradt meg bennem mint kicsi gyereken. Az életéről sincs fogalmam.

Anyai nagyapám, Krausz Simon 1932-ben halt meg, tehát én nem ismertem, csak hallomásból. Tatai volt [Tata – nagyközség volt Komárom vm.-ben, járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, királyi közjegyzőség és adóhivatal székhelye. Lakosainak száma 1891-ben 6900 (52% római katolikus, 36% református és 10% izraelita), 1910-ben 6600, 1920-ban 6500 fő volt. A 20. század elején főgimnázium, erdészeti szakiskola és polgári leányiskola működött Tatán. – A szerk.]. Tatán voltak a testvérei. Anyukám mindig hatalmas emlékként kezelte Tatát, ahova lejárt, és nagyon szeretett ott lenni. Nagypapám igazi magyar ember volt. A zsidók mindig kötődtek valahova. Általában nem a magyarságukkal tűntek ki. A nagypapám azonban nagyon magyarnak vallotta magát. A nagypapám ennyiből volt nagy magyar. Nem a mai értelemben, mikor magyarkodnak, és nem is a régi értelemben, ő nem volt magyar úr, ő egy egyszerű ember volt, a gyökerei Magyarországhoz kötődtek. A nagyapám nem beszélt németül, mint nagymama, bár később valamennyire megtanult, nem beszélt jiddisül sem, viszont Petőfit szavalta. Sőt még a legkisebb lánya, Rózsika, aki Párizsban volt, az is Petőfit szavalta. Nagypapa nem volt vallásos ember, a gyerekei, ahogy születtek – más a Bibliába írja be a gyerekei születését –, neki volt egy Petőfi-könyve (sajnos nincs meg), Petőfi összes költeményei, és annak az elejére írta be mindig a gyerekei születését: Irénkém, Rózsikám és a születési évüket.

A nagypapám villamosellenőr volt, amire rettentő büszkék voltak a lányai. Óbudán szolgált mint villamosellenőr. Akkor nem foglalkoztak az egyszerű emberek politikával. Elfogadták az idő szellemét, Ferenc Józsefet és az akkori társadalmat. Őt még nem érintették a zsidótörvények,

úgyhogy semmiféle politikai dolog nem volt, nem is lehetett. Őket csak az érintette, hogy akkor volt egy gazdasági fellendülés Magyarországon, a fehérterror bekövetkeztével. Horthynak ezt a javára szokták írni, hogy valamivel könnyebb volt a szegény emberek élete [lásd: bethleni konszolidáció]. Zsidó megkülönböztetés akkor még nem volt [lásd: antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején]. Úgyhogy ezek az emberek abszolút nem politizáltak. Én a nagypapámat nem ismertem, úgy tudom, rákban halt meg.

A nagymamám, Krausz Simonné érdekes módon, lánynevén Krausz Betti volt. Halványan visszaemlékszem, 1875-ben született a nagymama is meg a nagypapa is, azt hiszem, egyidősek voltak. Nagymamám otthon nevelte a sok gyerekeit. Nagymamám ismertem, sajnos nagyon szomorú körülmények között halt meg, Auschwitzban. A nagymamám tartotta az ünnepeket. Én hoztam le a padlásról mindig az edényeket [Pészahkor, amikor a lakás homecolása után speciális pészahi edénykészletet vesznek elő. – A szerk.]. Imádtam. Gyönyörűek voltak és vadonatújak, egyszer egy évben használtuk. Ő óbudai volt, meg a dédmamám is óbudai volt.

A nagyanyám jiddisül beszélt, elég erős német akcentussal. Akkor a zsidók jiddisül beszéltek [Budapesten igen kevés zsidó beszélt jiddisül, főleg a bizonyos vidékekről betelepültek és a szigorú ortodoxok. Elképzelhető persze, hogy Krausz Betti jiddisül beszélt, de Óbudán ez nem volt gyakori. – A szerk.]. Nem nagyon beszélt magyarul. Velem viszont csak magyarul beszélt. Nagypapám is megtanult németül. Ha veszekedtek, akkor németül, mert az könnyebben ment a nagymamának. Azt tudom, hogy anyukám is jól beszélt németül, és mikor már nagyon beteg volt, németül kezdett beszélni, visszajött neki a német. Azt mondta az orvos, ez természetes, hogy ilyenkor visszajön a gyerekkor. Hiszen ők a nagymamával csak németül beszéltek.

A nagymamám a Pacsirtamező utca 24-ben lakott, a Beszkárt-házban, a nagypapa által szerzett szolgálati lakásban [A Beszkárt, azaz Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság 1923-ban alakult meg. A Beszkárt kezelésébe tartozott a közúti villamosokon kívül a fogaskerekű, a sikló, a földalatti vasút és az autóbusz is. 1949-ben a Beszkártot megszüntették, majd többszöri átszervezés nyomán 1968-ban alakult meg a Budapesti Közlekedési Vállalat (BKV). – A szerk.]. Ott lakott a nagymama egy szoba-konyhás lakásban a gyerekeivel együtt. Szegény nagymamát onnan is vitték el. A nagymamám 1944-ben, még nyáron egyszer azt mondta: „Jaj istenem, csak már jönnének az oroszok, hogy az én szegény Béla fiam végre hazajöhessen!” És egy rohadt szomszéd följelentette. Hetven éves volt szegény akkor.

Elvitték az óbudai rendőrkapitányságra. Onnan a Röck Szilárd utcába, a mostani Rabbiképző Intézetbe, ami egy gyűjtőtábor [kisegítő toloncház] volt, és onnan vitték Auschwitzba [lásd: budapesti zsidók deportálása]. Úgyhogy tudjuk, hogy Auschwitzban égették el. Drága nagymamám, olyan szép asszony volt, hófehér hajjal. Nagyon szeretett engem. Úgy érezte, csak én vagyok az unokája, miután az egyik unokája, a Bandika meghalt, a másik unokáját meg, a Gyuri unokabátyámat – nem mutatta, de – nem szerette, mert keresztény volt, pedig egy nagyon rendes, nagyon udvarias fiú volt. Érdekes módon ez a megkülönböztetés erősen élt benne, ma is vannak ilyenek. Nagymama nem érezte vele, de én éreztem. Az egész család tudta, hogy nem szereti. Én már három évvel túléltem őt, és akkor milyen öregnek hittem. Ez a nagymama története.

Sok testvére volt anyukámnak, nem tudom, hányan meg is haltak. Nagymama szült, szült, szült, aztán volt, aki meg is halt. Őt testvér volt, aki megmaradt. Volt egy bátyja anyukámnak, a Józsi bácsi, ő volt a legidősebb. Az Adria Biztosítónál dolgozott. Ő és anyukám legkisebb bátyja, a Béla,

mikor az nagy divat volt, az 1930-as évek végén, magyarosították a nevüket: Bodor József volt és Bodor Béla [Valószínűleg egy kicsit korábban magyarosítottak. Ugyanis „1937-ben a jóváhagyott zsidó névváltoztatások száma jelentősen visszaesett, 1938-ban pedig gyakorlatilag megszűnt a felekezeti zsidóság névváltoztatásának engedélyezése” – lásd: névmagyarosítás. – A szerk.]. Józsi bácsi, amikor megházasodott, elvett feleségül egy kalocsai keresztény lányt, és kitért a nagymamám legnagyobb bánatára [lásd: kitérés, vegyes házasság]. Egy középosztálybeli lány volt, akit nem szívesen adtak volna egy zsidóhoz, és ezért kitért a Józsi bácsi. Nagy keresztény volt, mint ahogy a kitért zsidók általában. Szegény nagymamám ezért nagyon sokat szenvedett. Mert ő mégiscsak egy jiddise máme volt. Józsi bácsi fia Gyuri. Neki se volt testvére, nekem se, és úgy éreztük, hogy mi testvérek vagyunk. Úgy is kezeltük egymást az unokabátyámmal. Gyurit papnak akarta az apja. Székesfehérváron, a cisztareknél nevelkedett, és aztán a jezsuitáknál érettségizett. Hiába akarták, hogy pap legyen, ő semmiképp nem akart pap lenni, orvos lett. Szerencsére. A László Kórháznak volt negyven évig a főorvosa, úgyhogy volt hova menni szegény beteg öreg nagynéniknek, nagybácsiknak. Ott halt meg az Irén néni, anyukám és apukám is hónapokig feküdt a László Kórházban. Ő egy nagyon rendes ember volt. Pár évvel ezelőtt halt meg.

Anyámnak a nővére Irén volt. Szép asszony volt, és a férje Karcsi bácsi volt. Az ő kisfiuk volt Bandika, aki hatéves korában meghalt. Akkor már a penicillint ugyan felfedezték, de itt még nem ismerték, így szepszis okozta a halálát [A penicillin tömeggyártása 1940-ben kezdődött meg az Egyesült Államokban. – A szerk.]. Irén néni hitközségi alkalmazott volt az 1920-as évektől kezdve. A budai hitközségnek volt az elnök-titkárnéje. Ismert emberek voltak a hitközségi vezetők, általában a pénzügyi világban éltek, tőzsdések, illetve bankárok. A budai hitközségben nagyon pezsgő élet folyt. De nem volt közvetlen kapcsolatunk a tagokkal, csak ismertük őket névről. Akik oda jártak templomba, ők is ismert emberek voltak. Összejöttek, barátkoztak az előjárók is, voltak rendezvények, ahol összejöttek az emberek, és egymással beszélgettek, ismerték egymást a híresebb budai emberek. Mind nagyon gazdag emberek voltak, legalábbis emlékezetem szerint. Én gyerek voltam még, csak hallomásból ismertem ezeket.

Anyukám másik testvére Rózsi néni volt. 1935-ben ment férjhez Párizsba. Úgy került oda, hogy a férje, Markovits Lázár már akkor kint élt az édesanyjával Párizsban, egy testvére viszont itt volt Pesten. Ők is szintizta magyarok. Importtal foglalkoztak. Rózsi néni leendő férje itt járt Magyarországon üzleti úton, és összekerültek valamilyen társaságban a Rózsi nénivel, aki egy nagyon jópofa nő volt. Nagyon csinos volt, sikkes volt, modern volt. A nagybácsikám fülig beleszeretett, és elvitte magával Párizsba, ott esküdtek meg. Volt nekik négy fiuk, abból az egyik ikerpár, és a háború után azt mondták, még egyszer nekifognak, hátha kislány lesz. És kislány lett, egy nagyon aranyos, szép kislány. Nagyon szépen éltek, imádták egymást, nagyon aranyos házaspár volt. Sajnos az ikrek közül az egyik unokatestvérem rákos lett, meghalt. Ez nagyon megviselte a nagynénikémet, nagybácsikámat, nagyon betegek lettek, megháborodott az elméjük. A lányuk kétszer férjhez ment, mind a kétszer nagyon jól. Nizzában él, és oda elvitte a szüleit egy zsidó szeretetotthonba. Ott, Nizzában haltak meg mind a ketten, két év különbséggel a szeretetotthonban. Ők mind a ketten zsidók voltak, csak a gyerekeknek a házastársai nem voltak zsidók. Most már tovább terjedt ez a család. Annyi gyerek van, hogy nem is tudom a nevüket.

A legkisebbik bátyja [öcs volt] anyukámnak nagyon érdekes történet. Drága Béla, imádtam őt, ő is imádott engem. Nagyon érdekes ember volt, nagyon baloldali. És mint később kiderült, az illegális kommunista szervezetnek a tagja volt ott, Óbudán, ahol többnyire zsidók voltak, de ez borzasztó

titok volt, a felnőttek tudták, én csak úgy hallottam. Bélának nem volt foglalkozása, alkalmi munkából élt. Behívták munkaszolgálatba, itt szolgált, ott szolgált. Gyertyánligeten [Máramaros vm.] meg mit tudom én, még hol. És aztán elvitték Borba. Ott volt Borban, és az erőltetett menettel jött föl Magyarországra Radnótival. Följött Magyarországra, és Abdán agyonlőtték, ahol közös tömegsírba került Radnótival [Randolph L. Braham írja, hogy a németek 1944. szeptember közepén döntöttek Bor és környéke kiürítéséről. Az evakuált zsidók első csoportja (kb. 3600 fő) szeptember 17-én indult el Borból, a második csoport (2500 ember) két nappal később. Embertelen körülmények között hajtották őket Szentkirályszabadjára (Veszprém vm.) (útközben több száz embert legyilkoltak), ahonnan a flossenburgi, a sachsenhauseni vagy az oranienburgi, a második csoport életben maradt tagjait pedig a buchenwaldi és a flossenburgi koncentrációs táborba deportálták (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). Az első menet 1944. november 6. és 10. között járt Abda térségében, Radnót valószínűleg november 9-én lőtték agyon. – A szerk.]. Onnan tudtuk meg, hogy egyszer Józsi bácsi olvasott az újságban egy hirdetést, hogy jelentkezzenek Bodor Bélának a hozzátartozói, mert Abdában feltártunk egy tömegsírt, az ismertető jele ilyen meg ilyen fogazat, és a zsebében találtunk egy nyakláncot Lilike felirattal. Ez én vagyok. Ezt akarta nekem hozni. Ezt ő csinálta nekem. Ez a féltve őrzött emlékem. Józsi bácsi lement az exhumálásra Abda községbe, és megállapította, hogy igenis, ez Béla. Fölhozták Budapestre, itt volt egy nagy temetés, a Hősök temetőjében, a Kozma utcában [Hősök temetőjének a Dohány utcai zsinagóga melletti kis térséget nevezik, a Hősök templomának udvarát, ahol több mint kétezer, a gettóban elhunyt ember végső nyughelye van. A Kozmai utcai zsidó temetőben állított ún. Emlékezés fala (amelyen sok tízezer név látható a Vészkorszak zsidó áldozatai közül) közelében található azok a tömegsírok, ahova a kivégzések helyszínén exhumált halottakat helyezték át. – A szerk.]. Egy időben mellette volt Radnótinak a sírja, az egyik sírban volt Béla, a másik sírban Radnóti. Aztán Radnótit elvitték a Kerepesi úti temetőbe. Ez a Bélának a története.

Az anyai nagyapám itt van eltemetve az óbudai temetőben, én ápolom a sírját. Egy sírban fekszik Irén nagynéném Bandika fiával, és van egy nagyon szép sírkő, amin egy nagyon szép vers van. A Bandikának is és a nagypapának is van egy táblája, és csináltatott a francia unokahúgom egy táblát az anyjáról, Rózsika néniről, a másik nagynénémről. Ő ugyan Párizsban van eltemetve, de a gyökerei Óbudához kötődnek. Anyuka és apuka is az óbudai temetőben van eltemetve.

Apai nagypapám, Goldklang Dávid egy pici kis emberke volt. Ők Galíciából, Lengyelországból valamikor a 19. század második felében jöhettek ide a nagymamával [lásd: galíciai zsidók bevándorlása Magyarországra]. A nagyszüleim – amennyit a családi mesélésből tudok – nem is voltak államilag megesküdvé [Vagyis nem kötöttek polgári házasságot. Magyarországon 1894-ben vezették be a polgári házasságkötést és az állami anyakönyvezést (1894. évi XXXI. tc. a házassági jogról, ill. 1894. évi XXXIII. tc. az állami anyakönyvekről) 1895 óta csak az anyakönyvvezető előtt kötött házasságot tekintik érvényesnek. – A szerk.], hanem zsidóul, mint a „Hegedűs a háztetőn”-ben [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Mert akkor nem volt érdekes. Az egyik gyerek a nagymamám nevében volt, a másik gyerek meg a nagypapa nevében. És egyszer csak megesküdtek, hogy mindegyik gyereknek egy neve lehessen. Mikor ők megesküdtek, már az apu élt, ez körülbelül a huszadik század elején volt, mikor már a gyerekek nagyobbacskák voltak.

A nagyapám, drága ember, szobafestő és mázoló volt. Ő vállalta el az állatkertnek a mázolását és festését is. Akkor nyílt az állatkert [Valószínűleg az állatkert fölújításán dolgozott a nagypapa a

fiaival: a Pesti állatkert ui. 1866-ban nyílt meg, de teljesen tönkrement, és 1907-ben átkerült a főváros tulajdonába. Ekkor kezdtek nagyszabású fölüjjítésba, és a teljesen megújított állatkert 1912-ben nyílt meg (www.zoobudapest.com). – A szerk.]. A fiaival dolgozott: a Ricsi bácsival, a nagyon szép emberrel meg a Jenő bácsival, aki kiment Izraelbe. Kispesten laktak, apám nagy lokálpatriótája volt Kispestnek. Nagypapa ott volt festő-mázoló. És Kispestről, mikor a nagypapa már megöregedett, bejöttek a Wesselényi utcába. Ott laktak, és onnan járt a nagypapa a Nagy Fuvaros utcai templomba. Ott volt neki padja [A hitközségi adóbevétel egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. A bérletet az őszi nagyünnepek előtt kellett megújítani a következő évre. Az ülőhelyen szerepelt a tulajdonos neve. Amennyiben valaki naponta látogatta a zsinagógát, a padhoz tartozó kis fiókban tárolhatta imakönyvét, tálisját és tfilinét. Az ülések ára különböző volt, attól függően, hogy a zsinagóga mely részén voltak. – A szerk.]. Én sose hallottam őt, csak magyarul beszélni meg jiddisül. Mert így beszéltek a vallásos zsidók. Sose hallottam lengyelül beszélni a nagypapát, velem mindig magyarul beszélt. Sokáig élt is Magyarországon, még mint fiatalember jött át. Először a nagymama halt meg, én a nagymamámat nem ismertem. Körülbelül 1932–1933-ban halt meg a nagymama. De semmit nem tudok róla, még azt se tudom, mi volt a neve. Azt se tudom, hogy nézett ki. Nem említették soha. Anyám annyit mesélt róla, hogy nagyon jó háziasszony volt. Péntek esténként odajárt mint menyasszony vacsorázni. Ennyi volt az összes, amit említettek, egyébként nem beszéltek róla soha.

A nagypapa így került nagymamám halála után a Szerén néniékhez, az egyik lányához. Ott élt velük, és ő tartotta mindig a széderestét. Nekem más széderest-émlékem nagyon nincs, csak amit a nagypapám tartott. Ő nagyon vallásos ember volt. Az a szédereste olyan volt, ahogy az le van írva. Amire én nagyon-nagyon emlékszem, az volt, hogy én voltam a kisgyerek, én mondtam a mánistánát. Azt is mondta mindig édesanyám, hogy amikor ő még menyasszony volt, és a nagypapáéknál volt széderestén, akkor eldugták a maceszt [lásd: afikómen]. Anyukám megtalálta, és a konyhabútort kapta ajándékba a nagypapától. Én arra emlékszem mint gyerek, hogy a prófétának [lásd: Élijáhu próféta] kitették a bort, kinyitották az ajtót, hogy ott fog jönni. Én gyerekként annyira átéltem ezt a mozzanatot, hogy a mai pillanatig is, pedig ennek már nagyon sok éve, látom, amikor a bor megmozdul. Mintha egy kicsit fogyott volna, mintha ivott volna belőle, ahogy jött tüzes szekéren.

A nagypapám az 1940-es évek elején vagy az 1930-as évek legvégén halt meg. Nem tudom, miben halt meg, de rendes betegségben, és ő a Kozma utcában van eltemetve. Anyukámmal, míg kisgyerek voltam, voltunk kint, de fogalmam sincs, hogy hol van a sír.

Apukámnak voltak testvérei, de nincs már meg egyik se. Volt a Goldklang Richárd öccse, nem tudom, hogy halt meg, de a háború előtt, szóval békés körülmények között, még az én születésem előtt. Őröla mindig csak azt hallottam, hogy nagyon szép ember volt. A bátyját apukámnak úgy hívták, hogy Goldklang Jenő. És ő menekült a háború elől, 1938-ban ment ki Izraelbe [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.]. Itt hagyta a feleségét, az egy keresztény asszony volt, őt anyukám sokáig istápolta, nagyon rendes asszony volt. Jenőnek hirtelen mennie kellett, mert akkor voltak a begyűjtések. Ő már előtte menekült, mert mint apukám, ő sem volt magyar állampolgár. Ők lengyel állampolgárok voltak, és nagyon veszélyes volt akkor az ittlét. Neki – nem tudom, miért – különösen veszélyes volt. Volt ez a kivándorlási lehetőség, ezzel a figurával ment ki Izraelbe. Netanjában volt, akkor az még nem volt nyaralóhely, még pusztaság volt. Ott dolgozott, és aztán ott halt meg. Az 1940-es években halt

meg, de nem háborús körülmények között, hanem betegségben.

A nővére apukámnak Szerén, Braunné, szabó család voltak. A Nagymező utcában laktak, és ott élt velük az én nagyon drága nagypapám. Ők a férjével, Braun Lajossal vallásos család voltak. Engem mindig Pészahkor odaküldtek Pestre. Teri nénire, apukám húgára is nagyon jól emlékszem. Nagyon szeretett engem, és még a fiamat is borzasztóan szerette. Ő kétszer ment férjhez. Az első férje elpusztult a háborúban. Valahova elvitték, lehet, hogy a Donnál halt meg. A második férje halála után ő is kiment Izraelbe a Szerén néniékkel, méghozzá 1957-ben. Mikor a fiam született, bejöttek a kórházba, és elköszöntek tőlem. Szerén néninek akkor már kint volt a fia, Laci – akire mindig nagyon büszke volt, fiatakorában nagyon szép fiú volt – és a lánya, Mancsi – mindig azt mondták, hogy én hasonlítok rá. A szülők és Teri néni, aki már megözvegyült a második férjétől, kimentek hozzájuk Izraelbe. Már nem találkoztak Jenő bácsival, ő már nem élt, de nagyon embertelen körülmények voltak akkor is. Akkor építettek mindent. Pusztaságban laktak, kígyók, békák között. Kibucban laktak a gyerekek, Laci és Mancsi, és oda mentek a szülők. Teri néni visszajött. Ő nem bírta. Itt lakott valahol, Pesten, a kilencedik vagy a nyolcadik kerületben. Anyukám járt hozzá sokat. Talán az 1960-as évek közepén volt, mikor meghalt. A Kozma utcai zsidó temetőbe temettük el. Mancsi és Laci kinn maradtak Izraelben, de soha nem hallottam róluk többet. Mikor a Teri néni meghalt, írtunk nekik egy lapot, mert megtaláltuk a címet. Soha nem válaszoltak. Nagyon idősök lehetnek, nálam idősebbek, a Laci már biztos nem él. Már kilencven éves lenne, ha jól utánaszámolok.

Anyukám Krausz Margit volt. 1905-ben született, Óbudán, és nagybetegen, az Amerikai úti kórházban halt meg, kilencvenhét éves korában. Négy polgárit [lásd: polgári iskola] végzett. Anyukám elsőrendű varrónő volt, gyönyörűen dolgozott. Együtt ültek, és varrtak apukámmal. Nagyon jó kis háziasszony is volt. A háború után stramm kis nő volt, semmi baja nem volt, huszonöt évvel élte túl apukát. Egyedül lakott a Frankel Leó utcában. Én naponta jártam hozzá, mégis egyedül volt.

Édesapám, Goldklang Herman 1898-ban született, Budapesten, és 1977-ben halt meg itt. Hat elemi végzett, és szakmát tanult. Női szabó volt, és végig szabóként dolgozott. Nekem annyit elmesélt, hogy dolgozott egy nagy szalonban, szabász volt. A Nagymező utcában vagy a Zichy Jenő utcában, azon a vidéken volt a szalon. Fiatakorában a szabó szakszervezetnek volt nagyon aktív tagja. És ha a fizetés nem volt megfelelő, akkor sztrájkot szervezett. Olyan volt, hogy ott álltak a szalon bejáratánál többen, akik a szakszervezet tagjai voltak, és amikor jöttek a munkások, a varrónők meg a szabászok, nem engedték be őket, hogy sztrájk van, nem lehet dolgozni.

Apukám érdekes módon nagyon titkolta a lengyel származását, mert annyi baja volt vele. Borzasztóan szégyellte, hogy nem magyar állampolgár, szegénykém. Semmi olyanban nem részesülhetett, amiben a magyar állampolgárok. Nem kaphatott iparengedélyt – tudom, ez volt a legfájdalmasabb –, feketén kellett dolgozzon. Nagyon titkolta mindenki elől, hogy ő lengyel állampolgár. Ezt énelőttem, még a gyereke előtt is titkolta, hogy neholgy elszóljam magam, gondolom. Meg azt, hogy iparengedély nélkül dolgozott. De adózott – ez hogy lehetett, azt nem tudom, de így volt, biztos volt valami kibúvó. Iparengedélyt nem kapott, és adót kellett fizetnie. Emlékszem, én mentem vele az előjáróságra lesírni az adót. Apu egy rokontól, aki nagyon szegény volt, kölcsönkért egy ütött-kopott kabátot, és elment az előjáróságra, az adóhivatalba, hogy ott elsírja, hogy ő nem tud adót fizetni, mert olyan szegények vagyunk. Hogy ez sikerült-e vagy nem,

arról fogalmam sincs. Amikor apukám hazajött a deportálásból, és megkapta a magyar állampolgárságot – akkor már mindenki megkapta –, rendkívül büszke volt arra, hogy ő magyar állampolgár.

Amit még apámtól tudok, hogy nagyon lelkes volt az 1919-es kommün [lásd: Tanácsköztársaság] alatt. Nagyon lelkes volt, és mindig elmesélte nekem, hogy ő akkor volt az Operában, és a királyi páholyban ült. Azután már kevésbé volt lelkes, rengeteget éhezett abban az időben. Aktívan nem vett részt benne. Nyilván elment a gyűlésekre, és meghallgatta. És Kun Béláról beszélt mindig. Nem úgy, mint most beszélnek róla. Én még azt se tudtam, hogy kinek lehetett igaza. Apu nagyon lelkes híve volt Kun Bélának, nyilván Kun hangadója volt ennek az egésznek. Apukám 1919-ben volt huszonegy éves, igazán lelkes lehetett. De azokra az emberekre nem volt jellemző az aktív politizálás, mint a mostani időszakban. Az emberek akkor csak maguknak éltek. A lényeg a mindennapnak a megkeresése volt, mert nagyon sokszor volt, úgy hívták a szabók, hogy holszezon, amikor nem volt munka. Ez mindig nyáron volt, az 1920-as–1930-as években. Mikor a nagy válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság] volt, nagyon sokan voltak munkanélküliek. Ez volt az uborkaszegénység – én is apámtól hallottam, hogy mikor munka nélkül voltak, kint ültek a Duna-parton, és kovászos uborkát ettek kenyérrel.

A szalonban, ahol apukám szabász volt, anyukám volt a varrólány, és ott ismerkedtek meg. Ott kezdett udvarolni az apukám anyukámnak, és anyukám nagyrangú emberke lett azáltal, hogy a szabász udvarolt neki. 1927-ben ismerkedtek meg, akkor vették a varrógépet, régi Singer varrógépet. Anyukám azon varrta a kelengyéjét, ez egy ilyen rangos dolog. Ott van most a fiamnál a varrógép – a fiam a most épített elegáns nappali szobájának fő helyén tartja –, a varrógép működik, kipucolta, kiolajozta, ahogy ő azt látta az édesapámtól.

A szüleim 1929-ben esküdtek itt, a Frankel Leó [akkor: Zsigmond] utcai templomban. Minden ide kötötte őket. Az Edelstein főrabbi eskette őket [Edelstein Bertalan (1876–1934) – budapesti Rabbiképzőbe járt, majd 1902-ben avatták rabbivá, és még abban az évben a budai hitközség a rabbijává választotta, majd 1924-től budai főrabbi volt. Tanított a Rabbiképzőben, és számos tudományos cikke jelent meg a „Magyar Zsidó Szemlé”-ben, az „Egyenlőség”-ben, a „Múlt és Jövő”-ben, az „IMIT” évkönyvekben. – A szerk.]. Kinn is van a táblája a templomban. Ő volt a Benoschofsky [lásd: Benoschofsky Imre] előtti főrabbi. A szüleim esküvője akkor nem volt olyan nagy esemény. Akkor éppen nagy gazdasági válság volt. Örültek, hogy összekapartak annyi pénzt, hogy az esküvői ruhákra meglegyen. Semmit nem tudok erről, mert ők se nagyon meséltek. Csak azt tudom, hogy nagyon nagy szegénységben esküdtek meg. Apukám az esküvő után már nem dolgozott a szalonban, hanem önállóan otthon kezdett dolgozni. Ki kellett alakítania a vevőkört, de akkor még nagyon nem volt munka, nagyon sokat éheztek és nélkülöztek.

Budapesten születtem, 1931. március harmincegyedikén, a legrosszabb időben a gazdasági válság idején. Pestről, a Csengery utcából, mikor én születtem, elköltöztek a szüleim. Akkor a lakbérfizetés komoly megterhelés volt, úgyhogy átjöttek Óbudára, a Nagyszombat utcába, a Pamutiparral szemben, ott laktunk, amikor egész kicsi voltam. Egy szoba-konyhás lakásban laktunk, aztán egy óriási fordulatot jelentett, mikor hosszas megbeszélés után egy kétszoba-konyhás lakásba költöztünk, ugyanabban a házban. Megüresedett egy lakás, akkor szóltunk a házmesternek. Az a háziúrral megbeszélte, és úgy mentünk oda, ez akkor így ment. Ott laktunk, abban a lakásban egészen addig, amíg a csillagos házba nem mentünk.

A kétszobás lakásban az egyik szoba volt a hálószoza, a másik volt a műhely. Ott dolgozott az apu. A bejárati ajtó a konyhából nyílt. Akkor még sparheltünk volt a konyhában. Azon főzött édesanyám, aki egy nagyon nett és tiszta asszony volt. Gyönyörűen ki volt smirglizve a sparheltnek a széle. A konyhából nyílt a két szoba. A konyhából jöttek be az emberek a műhelybe, a kuncsaftok is. Ott éltünk, a szüleim ott ültek, és ott varrtak. Nekem volt egy padom, mint az iskolapad, az is a műhelyben volt. Ott tanultam, ez egy fehér pad volt, az volt az én gyerekszobám.

Óbudán ez egy háromemeletes, úgymond, proli ház volt. Bár ez a ház, ahol most lakom, lenne olyan rendes, mint az volt akkor, rendes és fegyelmezett lakókkal – akkor mások voltak a házviszonyok. Nem volt piszok, nem volt hancúrozás az udvaron, nem volt rendetlenség. Barátságos környezet, a lakók mind jóban voltak, mintha egy falubeliek lettek volna. Aztán később nagyon jól is jött ez. Olyan nem létezett ott, abban a közösségben, bár mi voltunk csak zsidók egyedül a házban, hogy ott valamilyen feljelentés legyen. 1941-ben, mikor a lengyel zsidókat begyűjtötték, és mi elmenekültünk vidékre, a szomszédasszony volt egyedül, aki tudta, hova mentünk. Jöttek a rendőrök, és mondta, hogy neki fogalma sincs, hol vagyunk. Később ennek a szomszédasszonynak a férje, aki egy kimondott náci barát sváb volt, hozott be nekünk ennivalót – akkor már ketten voltunk anyukával, mert apu munkaszolgálatos volt – a védett házba, az Újpesti rakpart 6-ba. Megállították a nyilasok, hogy hova megy, mit csinál. Hogy mit mondott, nem tudom, de az biztos, hogy egy nagy kosárban hozott nekünk ennivalót. Ilyen szellemű volt ez a ház. Nekem azóta is Óbuda a szívem csücske, ma is nagyon szeretem, kivéve a panelházait. Anyukám is, apukám is az óbudai temetőben van eltemetve, nagypapám is, az egész család. Lassan már több ismerős van odakint, mint idebent!

Óbudán egyszerű munkásemberek éltek, akik nagyon-nagyon rendes emberek voltak. Túlnyomórészt udvari lakások voltak a házunkban, az egyik fronton voltak fürdőszobák, máshol nem volt fürdőszoba. A vécék kint voltak az udvaron. Nekünk nem volt fürdőszobánk, lavórban mosakodtunk. Fürdőszobánk akkor lett, amikor a felszabadulás után a Frankel Leó utca 49-be költöztünk. Utcai lakásban akkor laktam először, amikor férjhez mentem. Nagyon nagy szám volt nekem, úgy éreztem, mint egy státuszsimbólumot.

Nagyon szerencsés környezet volt Óbuda, mert ott abszolút nem volt semmiféle antiszemitizmus. Semmi ilyesmi nem volt abban a házban se, ahol laktunk. Sőt, hogy egyedül voltunk zsidók, karácsonykor a barátnőimnek, a többi gyerektársamnak volt karácsonyfája. Az egy örök életre kiható emlék nekem, és nagyon rosszul esett, hogy nekem nem volt. És ha megkérdeztem, miért nincs, azt mondták a szüleim, hogy azért, mert mi zsidók vagyunk. Abszolút nem értettem, de nagyon rossz volt. Mindig behívtak a barátnőim, egyik is, másik is. A sváb házaspár, közvetlen szomszédunk volt, gyerekük nem volt, és nagyon-nagyon szeretett engem az asszony. Akkor azt mondta, tudod mit, mi is csinálunk karácsonyfát. Maguknak nem csináltak. És csinált nekem karácsonyfát. Feldíszítettük, és úgy volt nekem karácsonyfám. Én olyan boldog voltam, hogy nekem is van, hogy mikor megszületett a fiam, azt mondtam, az én fiam sose érezze azt, amit én éreztem, hogy neki ne legyen karácsonyestéje. És én attól kezdve mindig csináltam karácsonyfát. És a férjem – nem volt nagyon érzelmes ember, vallásossága semmilyen nem volt – szintén borzasztóan ragaszkodott a karácsonyhoz. Én megrendeztem a karácsonyestét, úgy, ahogy azt mindig láttam a szomszédoknál is, a fiamnak mindig volt karácsonyfája, és a legelső karácsonyra, mikor egy éves volt a fiam, meghívtam – akkor még éltek, nagyon idős házaspár volt – az óbudai sváb házaspárt, hogy lássák, én is rendezek karácsonyt. A férjemnek az volt a legfontosabb ünnep.

És a fiam – most már ő rendezi a karácsonyt – ugyanúgy csinálja, nagyon-nagyon fontos neki is, mindig is az volt. Mikor katona volt, és kérdezték, amikor elengedték őket eltávozásra, hogy mit választ, karácsonyt vagy szilvesztert, rögtön a karácsonyt választotta, hogy itthon legyen családi körben. Ennek ilyen hagyománya van.

Mi nem voltunk vallásos zsidók, hogy mondjam, inkább olyan öntudatos zsidók voltunk mindig. Én a mai napig is nagyon sokat adok a zsidóságomra – bár soha nem járok templomba –, a hovatartozásra, a történelmi múltra. Nem tartom a szokásokat, pedig nagyon-nagyon érdekel, és nagyon jól ismerem. Az édesapám részéről a nagypapám teljesen vallásos volt, hiszen aki Lengyelországból jött, az nagyon vallásos volt. Egyébként neológ család voltunk, nem voltak nagyon vallásosak, csak a nagyünnepeket tartották a szüleim. Édesapám sem volt vallásos, teljesen tisztában volt a zsidósággal, de soha nem járt templomba. A Jam Kipert [Jom Kipur] tartották, akkor nem dolgozott apám, de egyébként templomba nem járt. Bár abban a házban is laktunk sokáig, ahol a budai zsidó templom van, a Frankel Leó utca 49-ben. A tizenkilencedik században épült a templom, később körülötte egy lakóházat épített a hitközség 1928-ban, és ott a lakásokban csupa hitközségi alkalmazott lakott eredetileg [A Frankel Leó – akkor Zsigmond – utcai zsinagóga (az ún. Újlaki zsinagóga), amelyet 400 emberre terveztek, 1888-ban készült el francia gót stílusban, tervezője Fellner Sándor volt. 1928-ban Sós Aladár és Jakab Dezső tervei szerint hatemeletes bérházzal építették körül. – A szerk.]. Ez egy példátlan dolog, hogy az udvarban van benn a templom, azért híres [Több udvarba épített zsinagógát is ismerünk Budapesten, például a Nagy Fuváros utcai és a Hegedűs Gyula utcai zsinagóga. – A szerk.].

Ott, Óbudán a házban voltak gyerekek. Volt nekem egy nagyon jó barátom, Daninak hívták, ők vagonlakók [lásd: vagonlakók Budapesten] voltak. Volt ilyen vaksínje a HÉV-nek, nem volt lakásuk, és ott laktak a szüleivel ebben a vagonban. Télen fölhúztak sátrat. Volt egy húga is, nem volt babája, anyám egy puha fára rongyot tekert, és ráfestette a babának a fejét, erre emlékszem. De mi nagyon szerettük egymást, és ő is velünk együtt játszott a házbeli gyerekekkel.

A Duna-partnál volt a ház, ott volt két park, ahol az országút megy keresztül, az volt a mi fő játszóhelyünk. Csak a szüleim attól tartottak, hogy a HÉV-síneken át kellett menni. A parkban, ami egy nagyon rendezett hely volt, csősz is volt. Ott játszottunk mindenféle játékokat, például volt egy szentélyünk a bokrok között. Átjártunk a Bécsi-út feletti rétre is. Most be van építve, ott van a Könnyűipari Főiskola meg lakóházak. De akkor ott egy hatalmas rét volt, egészen föl, a Kiscelli Kastélyig, ami akkor nem működött [A Kiscelli Kastély valaha a trinitárius rendé volt, Johann Entzenhoffer bécsi mester építette a rend megrendelésére 1747–60 között. A rendet II. József császár 1783-ban feloszlatta, majd az épületeket katonai célra vették igénybe (volt kaszárnya, katonai kórház, raktár stb.). A laktanyát 1912-ben megvette a kincstártól Schmidt Miksa (Bécs, 1866 – Budapest, 1935, bútorgyáros, bécsi bútorgyáros, műkereskedő és gyűjtő, Bécsben és Párizsban tanult, kastélyok, követségek, üzletek /pl. a Gerbeaud-cukrászda/ és nagypolgári lakások berendezésével szerzett nevet). Gyűjteménye halála után a fővárosé lett. Az épület a második világháborúban súlyosan megsérült. – A szerk.]. Az egy lezárt, nekünk nagyon izgalmas hely volt. Azt hallottuk, hogy ott ölte meg Kudelkáné a férjét, amiről nótá is volt. Meg leugrott egy színésznő a kastély erkélyéről. Ezek nekünk nagyon izgalmas mesék voltak. Aztán a réten volt egy őskori temető. Kiástuk a csontokat mi, gyerekek, és elvittük a parkba, és ott a bokrokban csináltunk egy szentélyt. Persze borzasztó titokban, mert a csősz, ha meglátott, bottal kergetett minket állandóan. Nem volt szabad a fűre lépni meg a bokorba bemászni. Egy öreg csősz bácsi volt, attól nagyon

féltünk, mert kergetett minket.

A Dunán egy kicsit följebb, Újlak [Óbuda egyik városrésze. – A szerk.] felé volt egy ingyenuszoda. Az azt jelentette, hogy el volt kerítve a Duna egy szakasza, ott voltak kabinok, és nem kellett befizetni semmit, oda lehetett menni fürödni. Az én szüleim tiltották, hogy én a Dunában pancsizzak. De mivel tiltották, nagyon izgalmas volt. Egyszer rá is fáztam, mert éppen nagyban fürödtünk a Dunában, mikor apukám lejött ellenőrizni. Hű, de kikaptam, apukám jól elporolt. Megtiltották, hogy az ingyenuszodába menjünk. De az egy nagyon jó hely volt. Maga a park is jó emlék volt. Volt gyereknap is. A gyereknapon az volt a pláne, hogy engedték, hogy a fűbe menjünk, és ott játszottunk társasjátékokat, a „Bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecskét” meg ilyeneket. Jöttek ki tanító nénik, és ami a napnak a fénypontja volt, hogy kaptunk ingyentejet meg ingyenkakaót kétdecis üvegekben szívószállal [Jótekonysági céllal már a második világháború előtt is rendeztek gyermeknapot / gyermekhetet: az első gyermeknapot még a Monarchiában tartották meg 1906-ban, az első gyermekhetet 1931 májusában. – A szerk.].

Ott a parkban játszódtam le a gyerekkorom. Nagyon szerettem. Ezek szép emlékek, csak tönkretették a parkot is, a ház sincs meg, mert fölrobbantották, mert a padláson oroszok voltak, és a németek fölrobbantották. Sokáig jártam oda nosztalgizni, mikor már hazajöttünk, a fél ház úgy lógott, a lakásokat lehetett látni úgy félig.

Volt egy futballpálya is, az Óbudai Futballklubnak volt a pályája. Vasárnap anyukám leküldött apukámmal sétálni, ő belopakodott a pályára, ahol meccs volt, akkor azt mondta, hogy otthon meg ne mondjam, hogy ide mentünk, mert nagyon kikaptunk volna, hogy ez volt a séta. Én ott szaladgáltam föl-le a tribünön, nagyon meg voltam elégedve, és apukám is meg volt elégedve, mert meccset nézett. Nagy meccspárti volt. Apukámnak gyenge volt a tüdeje, nem tudott sportolni. Még csoda, hogy hazajött a deportálásból, szegény. A Kispesti Atlétikai Clubnak [KAC] alapító tagja volt a Puskás apjával együtt [A Kispesti Atlétikai Klub 1909-ben alakult, 1949-ben beolvadt a Budapesti Honvéd Sport Egyesületbe. – A szerk.]. Volt egy tagsági könyve is a KAC-nak. Apukám akkoriban minden vasárnap kinn volt a meccsen, sőt anyukámat is kicipelte. Szegény anyukám, olyan futballszakértő volt, mikor már öreg volt, alig látta a tévét, de a meccset mindig megnézte.

A szüleimnek a gazdasági válság után, azt lehet mondani, hogy jól ment. Egyedül dolgoztak, nem volt munkásuk. Apukám ügyfélköre teljesen vegyes volt. Volt közöttük egy katonatisztnek a menyasszonya, akinek a mátraaljai bányatulajdonos volt az édesapja. Sose felejttem el, mert tátott szájjal bámultam mint kisgyerek, olyan szép nő volt. Annak volt a vőlegénye egy főhadnagy. Teljes egyenruhában jött, karddal, én el voltam olvadva. Azt hittem, hogy a „Színházi Élet”-ből léptek ki [„Színházi Élet” – 1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. – A szerk.]. Itt lakott a nő a Keleti Károly utcában, amiről tudni kell, hogy csak nagyon rangos emberek laktak ott akkoriban. Katonatisztek meg a felsőbb rétegből való emberek.

Aztán voltak tőzsdések, oda én is szállítottam, a Rózsadombra, mert volt, hogy én is szállítottam. Általában középosztálybeliek voltak. Az Ullmann báróéknak is dolgozott apukám. A Hitelbanknak volt az elnöke a báró. Ott mindig csak a cselédbejárón mehetett be az apu, mindig mondta is. 1945-ben is varrt nekik; nyáron jött meg [a deportálásból], és ősszel már dolgozott. Az Ullmann báróék villáját lefoglalták az oroszok, és egy cselédszobában lakott az egész család. Apukának ez döbbenet volt. Valamit még átalakítottak, valami kabátot, és utána kimentek külföldre,

disszidáltak, az egész család.

Szóval, 1938-tól kezdve egy kicsit a gazdaság javult [lásd: Győri program], a háború előtti időszakban és a háború alatt volt egy gazdasági fellendülés. És volt az apukámnak munkája, és egy kicsit jobban ment nekünk, könnyebben éltünk. Vettünk szép rádiót, amit aztán be kellett szolgáltatni [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és amire vissza tudok emlékezni, hogy akkor jobb falatok is kerültek az asztalra.

Gyakran ettünk héjában főtt krumplit, az egy prima vacsora volt. Volt egy jancsikályhánk, kis kályha, kerek, és platnik voltak rajta, és volt két ajtaja [Az ún. jancsikályhák samottbéléses öntöttvas kályhák voltak. – A szerk.]. Avval fűtöttek a műhelyben. Befűtöttek, és a forró hamuban anyu megsütötte a krumplikat. Vagy libazsírral, vagy vajjal ettük mindig, prima vacsora volt. A zsíros kenyér is prima vacsora volt, sok kenyeret leszelt az anyu, megkente és egymásra tette, és teával az egy elsőrendű vacsora volt. Mi nem voltunk azok a nagyon nélkülözősek, de a szüleim nagyon sokat éheztek. Mikor én még nem voltam, akkor is, és mikor kicsi voltam, akkor meg pláne, nagyon sokat éheztek. Én nem éheztem, mert azért nekünk mindig volt ennivalónk, szóval az egyszerű ételeket én mindig nagyon szerettem, és szeretem ma is.

Mikor apu szállított, elvitte a kabátot valami elegáns kuncsaftnak – például az Ullmann báróéknak vagy tőzsdés zsidóknak –, kifizették a bért, és hazafelé vett egy szelet császárhúst, és az egy olyan ünnepi vacsora volt, hogy még ma is kellő tisztelettel gondolok rá. Az csodálatos dolog volt, hogy császárhúst ettünk. Meg Párizsból ha jött a nagynénikém, hozott a családnak banánt meg narancsot. Meg is etettek engem úgy, hogy azóta sem tudok a banánra rá se nézni. Azóta nem ettem egy falat banánt se, de még banánízű fagyaltot sem. Aztán már a háborús időkben nem jött a nagynéném. Úgy egyébként mi sose vettünk ilyen drága gyümölcsöt.

Engem a szüleim zsidó iskolába küldtek, mert otthon nem volt vallásos nevelés, hogy ne szakadjak el a tradíciótól, hanem tanuljam meg. Azt akarták, hogy én ne úgy nőjek fel, hogy semmit ne tudjak a vallási szokásokról, és legyenek fogalmaim a zsidóságról. Sok mindent megtanultam ott, tudok héberül olvasni, tudom az imákat, tudom azt, hogy melyik ünnepnek mi a jelentősége, nagyon szeretem a vallástörténetet.

Igen jó volt a zsidó elemi iskola a Zichy utcában, Óbuda belterületén. Érdekes volt ez a zsidó iskola. Ez egy nagyon kis közösség volt, egy bérházban. Elemi iskola volt, négy osztály. Oda jártam 1937-től 1941-ig talán. Tanultunk írni, olvasni, számolni, amit akkor más iskolákban is tanítottak. Amellett igen hangsúlyosan tanultuk a zsidó életet és a zsidó történelmet. Tanították nekünk itt a zsidó életet, a zsidó szokásokat, az ünnepek jelentőségét. Tanultunk héberül olvasni, írni, mindent, ami ünnepekkel kapcsolatos, és szombatonként mentünk a templomba. Ott volt ez a templomépület a Duna-parton. Gyönyörű temploma volt Óbudának, egy nagyon régi épület, aztán megszűnt mint templom, a tévé vette meg [„A főváros területén az újkorban Óbudán épült ki először ...a zsidó község. ... a zsidó élet a központ, a községi intézmények között szerveződött. Ez a központ a Zsidó / Lajos utcában volt, a zsinagóga környékén.” 1821-ben avatták föl az új zsinagógát a Lajos utca 163. szám alatt (az előző, részben lebontott zsinagóga helyén). Tervezője Landherr András volt. Az épület empire díszítésű klasszicista épület. 364 férfi számára, a karzaton pedig 298 nő számára volt benne számozott hely (Frojimovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik: A zsidó Budapest, I., 64–71. oldal). – A szerk.].

Meg kellett ünnepelni, mondjuk, a Hanukát. Nekünk nem volt otthon menóránk, és akkor a Béla nagybátyám fadarabra föltette a gyertyákat, azt gyújtogattuk meg. És szerzett nekem trenderlit, és játszottunk vele. És anyukám Purimkor küldött a nagymamának sláchmóneszt, betette egy kendőbe, és akkor én vittem át – közel laktunk. Ilyesmik voltak, amit én az iskolában tanultam, azt otthon próbáltam gyakoroltatni a szüleimmel. A szüleim direkt akarták, mivel ők nem ismerték ezeket a szokásokat. A szüleimet nagyon megnyugtatta, hogy én ott ilyen zsidó nevelésben részesültem, még őket is otthon oktattam erre-arra.

Szerettem odajárni, amennyire visszaemlékszem. De barátaim onnan nem voltak, mert még annyira kisgyerekek voltunk, még vittek az iskolába is, mert viszonylag messze volt a lakástól. A szüleim reggel elvittek, délben értem jöttem. És arra emlékszem – ez nagyon nagy dolog volt az iskolában –, akkor nem nyílt napoknak, hanem nyilvános tanítási napoknak nevezték, amikor kiöltöztettek minket, és kérdezgettek, és mi nagyon okosan válaszoltunk. A szülők is ott ültek. Erre tudok úgy nagyjából visszaemlékezni. Össze-vissza talán egyvalakiről tudok, aki él azok közül, akikkel együtt jártam iskolába. Sokról tudom, hogy elhurcolták, hogy nincsenek már meg. Szegény összes tanítómát és tanító nénimet mind elhurcolták, egy se maradt meg közülük.

Az óbudai hitközséggel nagy kapcsolatunk nekünk nem volt, csak már később a budaival. Tulajdonképpen a budai hitközséget ismertük, mert a nagynéném, aki a Frankel Leó [Zsigmond] utcában lakott, hitközségi alkalmazott volt. A nagynénémén keresztül ismertük a hitközségnek a tevékenységét, a hitközségi funkcionáriusokat meg a képviselőket. Nem emlékszem rá, hogy óbudaiakat ismertem volna. Lehet, hogy a szüleim ismertek, neveket nem nagyon hallottam. A nagy neveket tudtuk, a Goldbergeréket, a nagy gazdag óbudai zsidó családokat. Egyébként nem volt semmilyen kontaktusunk velük.

Apukámnak mint idegen állampolgárnak állandóan jelentkeznie kellett, hogy meghosszabbítsák az itt-tartózkodását. Sokan voltak itt lengyelek, nem csak zsidók. Lengyelországból menekültek ide Magyarországra. És Horthyék befogadták a lengyeleket [1939–1945 között kb. 60–70 ezer lengyel katona menekült el Lengyelországból Magyarországon keresztül, hogy csatlakozzék Nyugaton a Hitler ellen harcoló lengyel hadseregekhez (elsősorban 1939–1941 között, a magyar hatóságok hallgatóságos beleegyezésével). Magyarország területén 1939-től 140 katonai menekülttábor létesült, ugyanakkor Budapest mellett még 114 olyan települést tartottak számon, ahol lengyel polgári menekültek tartózkodtak (az ő számuk is több tízezer volt). 1940 nyarától egészen az 1944-es német megszállásig Balatonbogláron lengyel nyelvű gimnázium működött, és volt számos lengyel elemi iskola is (Gömöri György: Lengyel menekültek és magyar barátaik, Európai utas, /2001/, 42. szám). – A szerk.]. És apám nagyon-nagyon titkolta ezt, én is csak később tudtam meg azt, hogy ő lengyel állampolgár, amikor menekültünk. A nagybácsikám hajóval Palesztinába ment. Akkor tudtam meg, hogy ő is azért menekült, mert lengyel állampolgár, és nagyon féltek, hogy milyen hatása lesz még ennek a lengyel állampolgárságnak [Esetükben természetesen akkor, az 1940-es években nem elsősorban a lengyel állampolgárság volt már a probléma, hanem az, hogy magyar állampolgársággal nem rendelkező – a hatóságok által „hontalanak” nyilvánított – zsidók voltak. Őrájuk nem terjedt ki se a hatóságok, se a polgári lakosság óvó szimpátiája. Lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés. – A szerk.]. De akkor se fogtam fel én mint gyerek. Nem beszéltek erről, mert féltek, hogy kikotygom valahol. Nem tartották az itteni lengyelek [vagyis a Galíciából Magyarországra „telepedett” zsidók] a kapcsolatot. Az is rizikó volt, nem volt közösségük. Egyvalakiről tudok, aki meg is halt, a nagybátyámnak a barátja, utóbb tudtam meg,

hogy az is üldözött lengyel volt.

Azoknak, akik lengyel állampolgárok voltak, a KEOKH-nál, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál kellett jelentkezniük minden hónapban. Akik 1941-ben besétáltak jelentkezésre, azokat mind összeszedték. Nagyon sokat vittek akkor el. És ennek híre ment. Nagyon sok ismerősünket meg barátokat elvittek. A Béla nagybátyám jött haza, és mondta, hogy a barátait elvitték, és meg is ölték. Voltak ismerőseink, akikről tudtuk, hogy szintén jelentkeztek. De az apukám kapott egy fülest. A hitközségnek volt egy altisztje, egy keresztény ember, nagyon rendes volt. És attól kapott egy fülest, hogy ne menjen be jelentkezni a KEOKH-ba, mert összefogdossák, és azonnal menjünk el Budapestről, és így kerültünk mi el. Apukám még nem volt munkaszolgálatos 1941-ben; akkor még nem hívták be. Az egész család együtt volt. Akkor elég volt még az, hogy ne találjanak meg a lakásban, nem jöttek utánunk, nem kutattak föl. Ez egy olyan felületes begyűjtés volt. Ez volt az első ilyen komoly irtás Magyarországon, mikor 1941-ben összegyűjtötték a zsidókat – Horthy tudtával.

Pincehelyre mentünk, mert anyukámnak ott volt egy nagynénikéje, az anyai nagypapámnak a testvére. Ő ott lakott Pincehelyen, oda ment férjhez egy szatócshoz, és hozzájuk mentünk le [Pincehely nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1930-ban 3700 lakossal. – A szerk.]. Csak annyit tudok róla, hogy Giza néni volt, de semmiféle képem nincsen róla. Az arcára sem emlékszem ennek a néninek, csak úgy beszéltek róla, hogy Giza néni. Egy nagyon rendes, jóra való vidéki asszony volt. Tatáról, a nagypapám szülőhelyéről került Pincehelyre. Anyukám jóban volt vele. Nagyon szerette őt. Lementünk Pincehelyre, és ott voltunk tán egy hónapig, már nagyon nem emlékszem, hogy meddig. Fogalmam sem volt, hogy menekülünk, azt hittem, hogy nyaralunk. Én nagyon boldogan éltem ott mint gyerek, tudatlanságban. Nagyon sok emlékem nincs Pincehelyről, csak olyan gyerekes emlékek vannak, hogy mit tudom én, az anyám nagynénikéjének és a férjének fűszerboltja volt. Szegény anyám, ahányszor meglátott egy csendőrt, mindig rájött a frász, mert mindig azt hitte, hogy értünk jönnek. De én erről csak később vettem tudomást. Teljes nyugalomban éltünk ott, olyan falusi életet. Egyetlen falusi tapasztalatom volt, mert mindig városi gyerek voltam. Ez volt 1941-ben. Nem is voltam azóta ott, csak mindig a vonatról láttam, mikor mentem Pécsre. Olyan nosztalgikus volt.

Mikor elcsendesedtek ezek a dolgok, hazajöttünk, és még három évet itt éltünk, aztán jött a menekülés. Amikor feljöttünk Pestre, én polgáriba mentem, a Zsigmond téri polgáriba [lásd: polgári iskola]. 1941-től 1945-ig jártam ide. 1945-ben volt egy három hónapos kimaradás, és a háború után fejeztem be az iskolát. Nagyon rendes igazgató volt, Gál Vilmosnak hívták, aki a legvéresebb időkben azt mondta nekünk egy záróünnepélyen – és ez örökre megmaradt –, hogy a mi iskolánkban csak kétféle gyerek létezik, jó tanuló és rossz tanuló. Másmilyen megkülönböztetés itt nincs. Pedig ez már az 1940-es években volt. A polgáriban egyenruhánk volt, magyaros egyenruha, sújtásos. Meg Bocskai-sapkánk [A Bocskai-sapka hosszúkás részekből szabott, karima nélküli forma, oldalt zsinórrátét díszítéssel. – A szerk.]. Mikor mentünk be az iskolába – nagyon nagy fegyelem volt –, a kapuban volt egy ügyeletes, és annak köszöntünk, hogy „Szebb jövőt!”, és ő válaszolta, hogy „Adjon isten!”

Egyszer volt egy nagy ünnepség a polgáriban, mert jött Anasztázia grófnő, aki József főhercegnek volt valami rokona [József főherceg (1872–1962): tábornagy, kormányzó, az MTA tagja, József nádor unokája. IV. Károly, az utolsó magyar király 1918. október 27-én kinevezte homo regiusnak,

azaz a király helyettesének. 1918. október 31-én a tömeg követelésére Károlyi Mihály grófit miniszterelnökké nevezte ki, és hűségnyilatkozatot tett a Nemzeti Tanácsnak. Miután Horthyt kormányzóvá választották, mellé állt. 1929-től a Kisfaludy Társaság tagja. Az MTA elnöke 1936-tól 1945-ig, a felsőház tagja 1927-44-ben. A nyilas hatalomátvétel után hűséget esküdött Szálasinak. 1945 után Nyugatra távozott. – A szerk.]. Nagyon nagy készülődés volt, és föl kellett vennünk ezt az egyenruhánkat: fehér burettblúz [A burettselem a hernyóselem hulladékából kártolt eljárással készült szövet. – A szerk.] volt sötétkék sűjtásokkal, és fehér kötényt hordtunk. Az én anyukám nagyon sokat adott az öltözködésre, és gyönyörűen kikeményített fehér kötényem volt, és mivel ilyen szépen voltam öltözve, engem is beválasztottak a díszőrségbe. Olyan izgatottak voltunk, mikor megérkezett a grófnő – olyan ronda, aszott öregasszony volt –, ott álltunk órákig a díszőrségben, mire megérkezett. Végigvonult, és visszavonult. Erre borzasztóan emlékszem, szörnyű volt.

1940-ben volt az, ha jól tudom, hogy Teleki öngyilkos lett, amikor Jugoszláviát megtámadták a németek, és kérték, hogy engedjék át Magyarországról a német csapatokat Jugoszláviába [1940. december 12-én Belgrádban Magyarország örök barátsági szerződést kötött Jugoszláviával. Az ottani németellenes fordulat után azonban a berlini vezetés bejelentette igényét a magyar csapatokra. A miniszterelnök Teleki Pálnak választania kellett Németország és a Nyugat között. A német hadsereg Jugoszlávia elleni felvonulásának másnapján, 1941. április 3-án Teleki főbe lőtte magát. – A szerk.]. Az Árpád fejedelem útján – mi közel laktunk – lent álltak az emberek, én is lent álltam mint gyerek, és jöttek a németek katonai autókkal, motorkerékpárokkal, rettentő elegánsan felöltözve, és kiabáltak nekik, meg integettek, puszikat dobáltak. Én is nagy lelkesen ugráltam ott, integettem, nagyon tetszettek, nagyon elegánsak voltak. Tíz éves voltam, vagy kilenc. A műhely ablakából oda lehetett látni, és csak azt látták a szüleim, hogy én ott lelkesedek. Kétségbe voltak esve, és nagyon kikaptam. Nem értettem, miért kapok ki. Az apu nem magyarázta el nekem, hogy mi ez. Mondtam, hogy a többiek is ugyanúgy csinálták. Csak veszekedett apukám, meg kiabált, meg ideges volt. Erre emlékszem.

Mindig volt rádiónk, olyan régi rádió. Aztán vettünk egy nagy rádiót, aminek már skálája is volt, és este titokban apám halkan hallgatta az angol rádiót [A hitleri propagandát ellensúlyozandó, a BBC többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálat (World Service) keretében a magyar nyelvű adás a második világháború kitörése után 4 nappal szólt meg először. – A szerk.]. Azért vette azt a nagy rádiót, hogy tudja hallgatni az angol rádiót. Arra emlékszem, de a tartalmára már nem emlékszem, és arra se, hogy miért hallgatta olyan halkan. Aztán be kellett szolgáltatni. Nagyon fájt apukámnak, hogy a zsidóknak be kellett szolgáltatni a rádiót [Zsidók tulajdonában 1944 áprilisától nem lehettek rádiókészülékek. Ezt megelőzte a telefonok kötelező beszolgáltatása. Április 7-től korlátozták a zsidók utazását, nem használhattak személyautót, motorkerékpárt, nem utazhattak vasúton, taxin, hajón vagy társasgépkocsin. Kijárási tilalmat a sárga csillagos házak kialakítása után vezettek be: 1944. június végétől ezeket a házakat csak meghatározott időpontok között volt szabad elhagyni. (Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945, 221–222 oldal, 226 oldal.) – A szerk.].

A zsidótörvényeket [lásd: zsidótörvények Magyarországon] olyan nagyon nem érzékeltem, nincsenek emlékeim, csak amiket most szedek össze. Tudom, hogy 1944. március tizenkilencedikén [lásd: Magyarország német megszállása] nagyon kétségbe voltak esve a szüleim. Jött az apám, akkor is valahova szállított, és jött haza mondani, hogy megszálltak bennünket a

németek, és én nem értettem, csak tizenhárom éves voltam. Nagyon féltettek, úgy elzártak ezektől a szörnyűségektől engem. Nem is tudtam elképzelni, hogy ez egy olyan borzasztó dolog. Hogy a zsidótörvények hogy hatottak, akkor se értettem olyan nagyon, csak az már húsbavágó volt, mikor kiraktak a lakásból, hogy mennünk kell, mert zsidók vagyunk. Ezekről a dolgokról saját benyomásom nincs. Úgyhogy én mikor néztem filmeket, vagy olvastam ezekről az időkről szóló könyvet, mindig a férjemtől kérdeztem, hogy ez hogy volt. És nagyon szeretem ma is olvasni ezeket a könyveket, hogy erről valamit tudjak. Azt is csak mostanában mondják, hogy Horthy a budapesti zsidókat nem engedte deportálni [Horthy Miklós kormányzó 1944. július 7-én elrendelte „a zsidók Németországba szállításának” leállítását. A döntés közvetlen előzményei a gyorsan romló katonai helyzet mellett a következők voltak: június 26-án XII. Pius pápa nyílt levélben kérte fel a kormányzót (Angelo Rotta budapesti nuncius és az amerikai képviselőház egymástól független megkeresésére), hogy kímélje meg a magyarországi zsidók életét; ugyanezen a napon az Egyesült Államok elnöke a svájci követség útján eljuttatott üzenetében figyelmeztette a kormányzót, hogy a zsidók elleni atrocitásokért Magyarország felelősséggel fog tartozni („Magyarország sorsa nem olyan lesz, mint bármely más civilizált nemzeté..., hacsak nem állítják le a deportálásokat.”); június 30-án V. Gusztáv svéd király intézett felszólítást Horthyhoz (Magyarország tanúsítson "lovagias, hagyományainak megfelelő" bánásmódot a zsidókkal szemben), valamint magyar egyházi vezetők, továbbá Bethlen István és köre tiltakozása; július 2-án a szövetségesek légierije az addigi legnagyobb bombázásokat intézte Budapest ellen, s ezúttal nemcsak az ipari negyedet bombázták, hanem magát a várost is (Forrás: Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003; Frojimovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik: A zsidó Budapest, II. 520–540. oldal). – A szerk.]. Nem volt, semmiről se volt tudomásom. Tizenhárom éves voltam, és otthon nem politizáltak. Újságot is ritkán olvastak; ritkán leküldtek, hogy vegyek „Esti Hírlap”-ot, de rendszeresen nem olvasták [Nyilván valamelyik délutáni lapért „küldték le”, talán „Az Est”-et olvasták olykor a szülők, legalábbis 1939-ig. Az „Esti Hírlap”-ot 1956 decemberében indították. – A szerk.]. Úgyhogy én a háborúról most visszamenőleg hallgatom és rögzítem a dolgokat.

Aztán az apu bevonult munkaszolgálatba. És mi anyukámmal mentünk a csillagos házba. Először a Frankel Leó utcába [vagyis a Zsigmond utcába] mentünk csillagos házba. Gyönyörű volt ez a ház, a Frankel Leó utca 49. De aztán a csendőrség megszállta. Akkor mi onnan eljöttünk. Óbudára, a Beszterce utcába kerültünk. Ott nem is tudom, hogy milyen lakásba mentünk, kinek volt ott ismeretsége. Mi voltunk ott anyukámmal és a nagynénikém, aki a hitközségben dolgozott. Nem sokáig voltunk ott, egy-két hónapot.

Hatalmas bombázások voltak. Az egy félig modern ház volt, az udvarról néztük, hogy az amerikai repülőgépek átrepültek felettünk, ezüst gépek voltak, onnan tudtuk, hogy amerikaiak. És látni lehetett, ahogy dobták le a bombákat. Nem volt csúnya látvány, én mint gyerek nagyon élveztem. Nem tudom, honnan jöttek össze a ház lakói. A szomszédok ott összejártak, együtt voltunk. De csak zsidók voltak. Ott is voltak gyerekek. Ott ért minket a nyilas uralom [lásd: nyilas hatalomátvétel]. A szomszédban hallgattuk a rádiót, és a Horthy-proklamáció után egész megtáltosodtak a zsidók. A házról letépkedték a sárga csillagot. A nagynéném nem engedte, hogy a mi házunkról leszedjék. Mondták, hogy várjunk, mi lesz még, és ne csináljunk ilyeneket.

Akkor volt az, hogy Óbudán, a Vörösvári úton szintén letépkedték a sárga csillagot a zsidók, őket mind kihajtották a nyilasok a Duna-partra, mindenkit kivégeztek [lásd: zsidók Dunába lövése]. Sok

embert lőttek ott be a Dunába, nagyon sokat. Azt se tudtam, hogy a zsidókat belövik a Dunába, otthagyták a cipőjüket. Úgyhogy nagyon okos volt, hogy nekünk nem engedte a nagynéném. Aztán a nagynéném a Vöröskeresztbe ment, ha jól tudom, és mi megkaptuk az anyuval a portugál védettséget Párizsból. A párizsi nagynénikém szerezte meg a portugál követségen keresztül.

Akkor mi be akartunk menni a portugál házba, ami az Újpesti rakpart 6-ban volt. Ezeknek az egyforma nagy Palatinus-házaknak az egyike volt a Duna parton, a Jászai Mari térnél [Palatinus-házak – a Grünwald & Schiffer-féle Palatinus Építő Rt. házai, melyek többségét Vidor Emil (1867–1951) tervezte. A szorosabb értelemben vett Palatinus-házak a Margit híd pesti hídfőjétől északra vannak, a Rudolf (ma: Jászai Mari) téren és a Pozsonyi úton. Ezek még az első világháború előtt épültek (1911–13-ban). – A szerk.]. Azt mondja az anyu, menjünk el a Duna-partra, nézzük meg, hova fogunk menni. Fölkerekedtünk egy kompon, mert akkor már a Margit híd benne volt a Dunában, nem lehetett átmenni [1944. november 4-én robbant fel az aláaknázott Margit híd baleset következtében. – A szerk.]. Komppal átmentünk Pestre, megnéztük, hogy hol leszünk. Egy szobát kaptunk ketten, valahol a hatodik emeleten. És visszaindultunk, hogy összeszedjük a holminkat, ami még van a Beszterce utcában, és visszamegyünk, beköltözünk. És megyünk a Beszterce utcában a ház felé, mikor kijön egy házmester egy másik házból, kérdezi, hogy hova megyünk. Mondjuk, a Beszterce utcába, mert ott lakunk. Azt mondta, ne tessék tovább menni, mert most vannak ott a nyilasok. Lehet látni, ott sorakoznak az utcán, ezeket mind viszik a téglagyárba. Ilyen rendes ember volt. Erre megfordultunk gyorsan, és úgy, ahogy voltunk, egy szál semmiben elindultunk a portugál védett házba [„Portugália 700 (ténylegesen mintegy 800) ... hiteles útlevelet adott ki” (Frojimovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik: A zsidó Budapest, II.). – A szerk.]. Rögtön beraktak volna a sorba. Így menekültünk meg. Azokat mind Auschwitzba vitték, senki az égvilágon onnan a lakótársaink közül vissza nem jött [1944 novemberében már nem deportáltak magyar zsidókat Auschwitzba. Ugyan 1944 késő őszén deportáltak még Budapestről (november 21-ig folyamatosan, majd november 29-én is, vonaton, a Józsefvárosi pályaudvarról) munkaszolgálatosokat, és indítottak még deportáló transzportokat december elején és közepe táján is, ők azonban Ravensbrückbe és Mauthausenba kerültek. December 1-jén is indult egy transzport Ravensbrückbe (szintén munkaszolgálatos egységként, s ekkor a nemzetközi gettó házaiból a svájci menlevéllel rendelkezőket is elvitték). A legutolsó csoportot december 22-én indították el Pestről (a Toloncházban őrzött 1200 foglyot), őket gyalogmenetben. Valószínű azonban, hogy a szóban forgó emberek valamelyik téglagyárba kerültek, és onnan útnak indították őket gyalogmenetben Hegyeshalom felé (lásd: halálmenetek Hegyeshalomra). – A szerk.]. Visszamentünk az Újpesti rakpartra, és ott voltunk egészen [1945.] január negyedikéig.

Január negyedikén jöttek a nyilasok, és behajtottak minket a gettóba [lásd: budapesti gettó]. Hatalmas bombázás volt, úgyhogy ha meg akartunk volna szökni, egész könnyen meg lehetett volna, de hova mentünk volna. Sokan úgy féltek a bombázástól, hogy borzasztó – a németek [Gombos Endréné nyilván a nyilasokra gondol. – A szerk.] is, és szanaszét rohantak, otthagytak minket teljesen őrizetlenül. Ott mentünk végig, előttem van, a Nyugatinál, aztán befordultunk a Zeneakadémiánál. Ott feküdt egy hulla, a lépcsőn. Aztán átvittek minket a Klauzál téren, ahol volt az a híres patika. A patikában – rettentő hideg volt azon a télen – úgy voltak föl sorakoztatva a hullák, mint a fahasábok. Akik itt voltak Pesten, azok mind emlékeztek erre a patikára [A Klauzál tér és a Dob utca sarkán volt ez a patika. – A szerk.].

Behajtottak minket a Nagydíófa utca 16-ba, ahol már nem volt sehol hely, csak a pincében. Január negyedikétől egészen tizennyolcadikáig ott dekkoltunk az anyuval a pincében, éhezünk, mint a kutyák, ennivalónk nem volt. És tetvesek voltunk, ott megkaptuk a tetveket, telis-tele voltunk tetűvel. Elvállaltuk az anyuval, hogy a Síp utcából a kondérokot kimossuk, amiben paradicsomos káposztát nem tudom, hova szállítottak, és kikaparhattuk a maradékot [A háború alatt a Síp utca 12-ben (ahol a neológ hitközség irodái voltak, és vannak ma is) a megszálló hatóságok által fölállított Zsidó Tanács működött, a Síp utca 5-ben és 22-ben pedig konyhák működtek a gettó ideje alatt. Az interjúalany és édesanyja ezek valamelyikébe dolgozhatott be. – A szerk.]. Mindig föl kellett menni oda, mondták, aki kimossa, rendbe teszi – hóval mostuk –, megeheti azt, ami benne maradt.

1945. január tizennyolcadikán a Nagydíófa utca 16-ban, a gettóban szabadultunk föl. Előző nap anyám a gettó falánál egy Wehrmacht katonával beszélt, aki a jobbik német volt, nem úgy, mint az SS; ezek idősebbek voltak, és a valódi német hadsereg volt, nem voltak olyan elvetemültek. A gettófal őrzésével volt megbízva, ott üldögélt. Azt mondta a Wehrmacht-tiszt az anyunak, hogy legyen nyugodt, és bírják ki, mert itt vannak már az oroszok a Rákóczi úton, úgyhogy egy-kettőre itt lesznek már. Azon a napon egy bombatámadás érte a házat. Lebombázták felettünk a házat, ott voltunk a romok alatt. Mi a pincében voltunk, semmi bajunk nem lett azon kívül, hogy éhesek voltunk. Akkor már négy napja nem ettünk semmit, borzasztó éhes voltam. Kisgyerek, öregasszony, mind éhezve, szörnyű dolog volt, azt nem lehet elmesélni, hogy nézett az ott ki. Anyukám szegény ott ült, ekkorára dagadt lábbal. Én meg az ölében feküdtem, már mozdulni sem tudtam az éhségtől.

Aztán másnap jött valaki, és azt mondta, itt vannak az oroszok. Nem is tudtuk fölfogni. Egyszer csak – ez egy nagy drámai pillanat volt – valahogy kiástak minket, mert rajtunk volt a ház, és bejött egy orosz katona, szőke, nagydarab fiú volt. Jött mint a megszálló csapatok egyik tagja fegyverrel, de annyira megdöbbsent, mikor meglátta, ahogy mi kinéztünk, az a sok öregasszony, a sok szerencsétlen éhes ember – könyörögtünk kenyérért, hogy „kleba, kleba” –, hogy megállt, letette a fegyvert, és elkezdett sírni. Ott állt az a nagy derék fiú, és sírt. Na, így szabadultunk föl. Az a szegény orosz katona azt mondta nekünk, hogy legyünk nyugodtak. Valaki tudott oroszul, és tolmácsolta az orosz szavait, hogy fog jönni egy gulyáságyú [A honvédségnél rendszeresített, fával fűtött, nagyméretű bukó üst. – A szerk.], és kenyeret is fognak osztani nekünk. De azt mondta anyu, ha éhen halunk, akkor is innen el, mert visszajönnek a németek, és végünk van.

Délben hozták a gulyáságyút, akkor görgették befele. Pillanatok alatt lebontották az oroszok a gettófalat, mi meg mentünk, mentünk az ostromlott Pesten. Ez valóban felszabadulás volt. El is megyek minden január tizennyolcadikán a gettófalhoz, ott van egy ünnepség, és április negyedikén is elmegyek mindig a Szabadság térre, a szovjet hősi emlékműhöz. Vagyunk sokan, akik teljes tisztelettel tartozunk a szovjeteknek, minket valóban fölszabadítottak. Anyu azt kérdezte tőlem a gettóban, hogy mit fogadok meg, ha felszabadulunk, és élve innen kikerülünk. Azt mondta, ő megfogadta, hogy minden január tizennyolcadikán böjtölni fog! Böjtölt is, amíg nem lett beteg, minden január tizennyolcadikán.

Amikor kijöttünk a pincéből, már nem volt gettófal. Anyám mondta, hogy menjünk, keressük meg az Irén nénit, aki a Sas utcában van, a Vöröskeresztnél. Hogy honnan tudta, nem tudom. Én azt tudom, hogy egy paplant húztam magam után. Hol szereztem, azt se tudom. Elindultunk a Károly

körúton, minden tiszta rom volt. Még rohangáltak a katonák össze-vissza. Közben osztottak orosz kenyeret, ott sorban álltunk, kaptunk, boldog voltam, hogy ehettem.

Mentünk, mentünk, odakerültünk a Szabadság térre. A Szabadság téren én húztam a paplant, és kerestük a Sas utcát, onnan nyílik. Rettenetes, hogy ott mi volt. Én beálltam a Tőzsdepalotának – ami a mostani tévé palotája – a kapujába, ma is előttem van. Kis, alacsony lovak futkároztak ott a téren, kivont karddal futottak a kozákok. Előttem estek el. Szemtanú vagyok, ahogy lelőtték őket, mert a Várból lőttek át. Borzasztó, milyen harcok voltak. És mi ketten csak mentünk, mentünk, és húztam a paplant. Bementünk a Sas utcába – az egy keskeny utca, és pont a Várra néz –, mi ketten ott gyalogoltunk. Egyszer csak jöttek a lövedékek, puff, puff! [Valószínűleg még nem voltak bent a Sas utcában, hiszen az inkább párhuzamos a Várral, nemigen lehetett volna a Várból belőni a Sas utcába. – A szerk.] Mi csak mentünk. Egyszer csak egy orosz katona, irtó mérges volt, ott sáncok voltak, kiabált velünk. Letépte rólam a sárga csillagot, és engem átemelt, anyunak mondta, hogy itt nem lehet menni! Ott lőnek a Várból, micsoda dolog! Odaértünk a Sas utca nem tudom, hányba, ahol a nénikém volt. Egy katyusa volt a kapuban, azon átemelt engem az orosz katona [Minden bizonnyal egy géppuska vagy egy gránátvető volt az, amin a szovjet katona átemelte; a katyusa indítószerkezete tehergépkocsira vagy harckocsira volt szerelve. – A szerk.], és még mindig magyarázta, hogy menjünk be, de nagyon gyorsan! Meg is találtuk a nagynénikémeket, ott voltunk a pincében velük együtt. Már ők is felszabadultak.

Apuról semmit nem tudtunk. Mit tudom én, honnan, szereztünk ennivalót is. Rettenetesen voltunk öltözve. Én egyszer kimentem a Duna-partra, hogy átnézzek Óbuda felé, hogy tudunk egyszer majd hazamenni. Egyszer csak megállt egy orosz autó, egy szovjet magas rangú tiszt kiugrott, odajött hozzám, megsimogatott. Olyan szerencsétlenül nézhettem ki. Lefényképeztek, kaptam tőlük csokoládét. Megpuszilgatott, beült az autóba, és elment. Valami budapesti emlék voltam, egy szuvenír. Amiben megmutatta Budapest ostromát.

Nagynénikém, Irén néni a Duna jegén egyszer átmászott, amikor Buda felszabadult. Akkor úgy volt beállva a Duna, hogy át lehetett menni. Mi már csak akkor jöttünk át Budára, mikor a Szabadság – akkori Ferenc József – hidat nagyjából helyreállították [A szovjet hadsereg pótolta a Ferenc József hídnak a németek által január 16-án fölrobbantott középső szakaszát, és március 17-én megnyitották az ideiglenesen járhatóvá tett hidat. Véglegesen majd 1946. augusztus 20-ára készült el a híd. Ekkor nevezték át Szabadság hídnak. – A szerk.]. Pontonokon is át lehetett jönni [lásd: pontonhidak]. Utána volt, ami volt, mint minden megszálló csapat, amit tettek, amin nem csodálkozik az ember, mert a katona az katona: szabadrablás, és mindent tehettek, amit akartak! De minket fölszabadítottak. Ha ők akkor nem jönnek, akkor mindenki a hullaházban lenne. Úgyhogy ez volt a mi nagy történetünk, amit szoktam mesélni az unokáimnak, hogy legalább ennyi maradjon meg bennük, ami velem történt meg.

Nem tudtunk hazamenni, mert a Nagyszombat utca fel volt robbantva. Irén nénihez mentünk, ott laktunk valahol a Király utcában. Nem tudom, honnan szereztünk ennivalót. Nagyon éhes voltam, kamaszlány voltam, és a Teri nénihez elmentem, ott ettem nála bablevest, a Szerén néninél meg ettem lóhúsból pörköltet, életemben olyan jót nem ettem, arra mindig vissza fogok emlékezni. Biztos nagyon éhes voltam, és ő nagyon jó háziasszony is volt. Ők itt voltak Pesten, és túléltek az ostromot. A háború után visszamentünk a Frankel Leó utca 49-be. Itt üres lakások voltak, és anyukámmal elfoglaltunk egy üres lakást. És ott éltünk, anyukám majd hatvan évig. Onnan már

nem költöztünk soha el. Én pedig onnan mentem férjhez.

Apukám 1945. július tizennegyedikén, a házassági évfordulójukon érkezett haza. Sokat nem mesélt erről az egésről. Megmondta, hogy egyszer elmondja, de soha többet ő erre nem akar visszaemlékezni. Egyszer elmondta, hogy őt hogy vitték ki. Fertőrákoson volt sokáig, tulajdonképpen az utolsó transzporttal vitték ki [Fertőrákos is beletartozott abba a Pozsonytól Kőszegig húzódó, ún. Niederdonau erődvonalba – Balf, Hidegség, Ágfalva, Nagycenk, Donnerskirchen /Fehéregyháza/, Siegendorf /Cinfalva/ –, ahol harmincötezer munkaszolgálatost kényszerítettek sáncásásra 1944 végétől, és ahol sok ezer munkaszolgálatos pusztult el. – A szerk.]. Onnan ment azon a halálúton végig Mauthausenba. A fiam kint volt Mauthausenban a családjával jó pár évvel ezelőtt; kivitte a fiait is, kivitte a feleségét, és megnézték Mauthausent, hogy a gyerekek lássák és tudják, hogy mi volt ott. Apukám azt mesélte, hogy bizony ez nagyon keserves volt. Nem is gondolta, hogy valaha is át fogja ezt élni. De felszabadult. Az amerikaiak felszabadították, de akkor ő már nagyon beteg volt, kétféle tífusza volt: hastífusza volt és flekktífusza [A hastífusz több héten át nagyon magas lázzal járó heveny fertőző betegség; a flekktífusz vagy kiütéses tífusz is magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, amit a ruhatetvek terjesztenek. – A szerk.]. Bevitték egy német katonai kórházba, ahol a németek ápolták. Mert a németek, ha parancsot kaptak, még a zsidókat is megmentették az életnek. Apukám csak annyit mondott, hogy fantasztikus, elsőrendű ápolást kapott, azért maradt életben. Lefogyott egészen, nem tudom, talán harminc kilóra. És onnan jött aztán haza, mikor fölépült. Ott megkeresték őt a svédek – mert megkeresték a zsidókat –, édesapám szabó volt, felajánlották, hogy menjen ki Svédországba, ott adnak neki egzisztenciát, mindent, és minket is kivihet, amennyiben élünk. De apám hallani se akart róla, ő mindenképp haza akart jönni. Így jött aztán haza keservesen, mindenféle zónákon keresztül. Deportáltigazolványa is volt, és úgy jött végig haza vonattetőn, ahogy akkor lehetett jönni. Apukám testvérei a háború alatt bujkáltak, azt hiszem.

Édesapám sokáig nem kapott kárpótlást a deportálás miatt. Köztudomású volt, hogy Nyugat-Európában a németek annak idején hatalmas összegeket adtak deportáltaknak, holokauszt-túlélőknek. Akkor az Állami Egyházügyi Hivatal volt, ami egy sötét társaság volt, és nem tudtak harcolni a zsidók érdekeiért. Mikor a németek megtudták, hogy az állam lenyelte a pénzt, amit adtak – egyébként kevesebbet adtak, mint Nyugatra –, borzasztóan mérgesek lettek, és nem adtak több pénzt. Ezt is csak hallomásból tudtuk meg. Aztán adtak azoknak, akik deportálva voltak, hatezer forint kárpótlást az 1970-es évek elején. Ennyi volt a kárpótlás. Azt a hatezer forintot csak annak adták, aki a deportálásból visszajött, tehát a pokolból, gettósok nem kaptak. Hatezer forint már akkoriban sem volt olyan sok pénz. Mintha ma adnának hatvanezer forintot. Aztán később, az 1990-es években kezdődtek a megfelelő kárpótlások. Anyu megkapta az apu után, amiket adtak a későbbiekben, az apu akkor már nem élt. Apukám 1977-ben halt meg, és édesanyám onnantól kezdve egyedül maradt. Én gyakran látogattam, de nagyon nehéz volt neki. Ő 2002-ben halt meg.

A szüleim a háború után továbbra is szabók voltak, édesanyám varrónő volt, édesapám szabó volt. Rögtön a háború után, amikor hazajött apám a deportálásból, és már valamennyire magához tért, rögtön leültek varrni. Ők ketten dolgoztak – megvolt a vevőkörük –, és úgy varrtak. Keserves kenyér volt az akkor [A Magánkisipari adattár 1938–1971 (KSH, Budapest, 1972) adatai szerint az államosítás, valamint a kisipari termelőszövetkezetek szervezése következtében a textilruházati iparban 1948-ban dolgozó 57 384 iparosból 1953-ra mindössze 9433 maradt. – A szerk.]. Éjjel-nappal dolgozni kellett ahhoz, hogy megéljünk. A szüleim nagyon szép házasságban éltek. Apukám

önálló szabó volt, és édesanyám segített neki, ő is szabónő volt, képzett szabónő. Engem nagyon szerettek, egyetlen gyerek voltam, végtelenül szerettek. Nekem mindig nagyon szoros kapcsolatom volt a szüleimmel, azért nem akartam soha disszidálni sem. Igaz, hogy 1956-ban terhes is voltam, és a férjem nem vállalta volna a kockázatot, de én a szüleimet sem akartam itt hagyni. Nagyon szerettem a szüleimet.

A háború után gyerek voltam, iskolába jártam. 1945-ben volt az utolsó tanév a polgáriban, három hónap alatt volt egy év, amit el kellett végezni. Sokan ezt nem végezték el az én korosztályomban, nem tudták. De mi akkor már itthon voltunk, átjöttünk Pestről Budára, úgyhogy én ezt akkor végigjártam. Júliusban fejeződött be a tanév. Kérdezte anyukám, hogy mit akarok díszebédre. Mondtam, rántott csirkét uborkasalátával. Anyukám, szegény, összevissza járkált, hogy szerezzen csirkét. És azon a napon, július tizennegyedikén érkezett haza édesapám Mauthausenből harminckilósan, gyalog, mikor befejeztem a tanévet, és mikor a házassági évfordulójuk volt. Nagy öröm volt.

1945 szeptemberében mentem a Jurányi Kereskedelmi Iskolába, és ott folytattam a tanulmányaimat. Nem is tudnám megmondani, hogy jött ez a kereskedelmi. Gimnáziumba nem akartam menni. Úgy látszik, divat volt akkor a kereskedelmi, hogy odamentem. Nem volt olyan nagy cirkusz az iskolában, odamentem, fölvettek, kész! A romok között tanultunk, borzasztó körülmények között, de azért nagyon érdekes négy év volt. Mi voltunk az első évfolyam a háború után, a Vár alatt, a lebombázott iskolában [A Jurányi utcai iskola lényegében 1916 októberében létesült, ideiglenesen a Mester utcai felső kereskedelmiben indult meg a tanítás, és 1917-től folytatódott a Jurányi utcában mint Budapest Székesfőváros II. ker. Jurányi utcai Boldog (Szent) Margit Községi Női Felső Kereskedelmi Iskolában. 1941-ben az iskolát Székesfővárosi Községi Árpádházi Szt. Margit Ker. Leányiskolának hívták, 1950-ben II. ker. Jurányi u. Közgazdasági Leánygimnázium lett a neve. – A szerk.]. 1945-ben kezdtünk, 1945-ben még semmiféle társadalmi forma nem alakult ki, mi még közgazdaságtant is tanultunk két évig, és csak aztán kezdtünk politikai gazdaságtant tanulni [Gombos Endréné minden bizonnyal arra utal, hogy a rendszerváltozás előtt a 'közgazdaságtan' tantárgy neve 'politikai gazdaságtan' volt, és a terminust sokan az akkor hivatalos ideológiához, a marxizmushoz kötik. Holott Marx maga is elődeitől, pl. Ricardótól vehette át a kifejezést, akik ezt a kifejezést használták a közgazdaságtudomány jelölésére. Később a 'közgazdaságtan' szinte teljesen kiszorította, újabban azonban a szakma ismét alkalmazza. (Kétségtelen azonban, hogy ahol hivatalos ideológia volt a marxizmus, ott a 'politikai gazdaságtan' terminust használták a 'közgazdaságtan' helyett.) – A szerk.].

A kereskedelmi nagy emlék, és a mai napig is tartom az osztálytársaimmal a kapcsolatot; most volt az ötvenöt éves érettségi találkozónk. Úgy nézett ki az osztályunk, hogy a folyosón mentünk, és egyszer csak elérkeztünk egy olyan helyre, ami le volt már bombázva. Addig tartott az iskola. Az ablakok csomagolópapírral voltak beragasztva, úgyhogy hajmeresztő hideg volt, ott ültünk az osztályban. Fűtött tanterem nem volt, sokszor a gyerekeknek az otthonában tartottuk az órákat. Konyhában ültünk, mert ott, mondjuk, még meleg volt, és nagyon sokat éheztünk, mert ennivaló nagyon nem volt. Nagyon szerettünk iskolába járni. Tele voltunk örömmel és boldogsággal, jókedvvel, mint ahogy a fiatalok általában. Jártunk tánciskolába a Cseh Gyurihoz a Kapás utcába. A Toldi gimnáziumnak a fiúosztálya volt a párhuzamos osztályunk. Akkor bizony nagyon öltözködni nem volt miből. Anyukám csinált egy világoskék ruhát egy világoskék lepedőből, és egy fehér ruhát egy fehér lepedőből. És az volt a tánciskolai ruhám.

Benoschofsky [lásd: Benoschofsky Imre] volt a hittantanárom, ő a budai főrabbi volt. Nagyon nagyhírű ember, az én korosztályomból nagyon sokan ismerik a nevét. Nagy tudóseember volt, én nagy tisztelettel gondolok rá. Egy házban is laktunk.

A fiatalság mindig vonzódik valami közös társasághoz, valamilyen fiatalokat összetartó társasághoz. A házban, a Frankel Leó utcában régen zsidó cserkészek voltak, aztán később a cionisták voltak ott 1948 előtt, mikor még Izrael nem alakult meg [lásd: Izrael állam megalakulása]. A cionista mozgalom 1947-ben még nem volt tiltott dolog, később lett azzá [lásd: cionizmus]. Nagyon sokan voltak. Nem tudtam akkor, hogy mi az a cionizmus, csak azt láttam, hogy együtt vannak. Énekeltek, mindenféle zsidó dalokat tanultak, rengeteget, meg táncoltak. A cionisták ugyanazt csinálták, mint más ifjúsági mozgalomban. Tartottak szemináriumokat. A cionista mozgalom megerősödött abban az időben. Jöttek cionista vezetők, akik tartottak szemináriumokat, előadást tartottak arról, hogy Izrael államnak meg kell alakulni, és hogy állnak a harcok [lásd: 1948-as függetlenségi háború Izraelben]. Szerettem volna közéjük tartozni, de a szüleim tiltottak tőlük. Tudták, hogy a végső céljuk az, hogy kimenjenek harcolni Izraelbe. El is mentek az első alijával 1948-ban. Ezek az első fiatalok voltak, akik megalapították a kibucokat. Akik még akkor harcoltak komolyan, fegyveresen Izraelben. Sokan voltak, akik csak ezt felhasználták, nem akartak Izraelbe menni. Velük kimentek, és onnan Amerikába mentek. De az én barátaim, akik ott a házban voltak, mind meggyőződéses cionisták voltak. Azoknak az volt a céljuk, hogy Izraelnek, zsidó államnak kell lenni. Aztán volt nagy ünneplés, mikor megalakult a zsidó állam, és kitették az izraeli lobogót, és énekeltek teli torokkal. Akkor még csak zsidók laktak a Frankel Leó utcai házban.

Akkor alakult itt, Budán az úttörőmozgalom is. Pikler Emmi doktornőnek [Pikler Emmi (1902–1984): orvos, gyermekgyógyász, 1945–46-ban a Nemzeti Segély munkáját irányította Szegeden. 1946-ban megalapította a Lóczy úti Csecsemőotthont (1965-től Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézete), amelynek első igazgató főorvosa volt. Fontos szerepet játszott az egészségügyi felvilágosításban, a csecsemő- és gyermekápolónő-képzés megszervezésében (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.] a lánya odajárt a Jurányi utcába, ott két iskola volt, a kereskedelmi és a Gizella gimnázium. Ő a Gizella gimnáziumba járt, és úttörővezető volt. Elmentünk a barátnőmmel hozzá 1948-ban, hogy mi be akarunk lépni az úttörőmozgalomba. Akkor mi már túlkorosak voltunk, úgyhogy őrsvezetők lettünk. Kaptunk őrst, rengeteget kellett szenvednünk, mert nagyon rosszak voltak a gyerekek [A Magyar Úttörők Szövetsége 1946 júniusában alakult meg a szovjet pionírszervezet mintájára. 1947-ben, a cserkészlet megszűnésével az egyetlen gyermekmozgalommá vált. Kezdetben oktatási intézményektől független, szabadidős mozgalom volt, majd az iskolák államosítása után az általános iskolában szerveződtek az úttörőcsapatok. Hetilapja is volt („Pajtás”) 1946–89 között. – A szerk.]

1949-ben érettségiztem, és a nyarat még átvidámkodtam, nem mentem még el dolgozni. A szüleim mindenképpen azt akarták, hogy menjek egyetemre. Nem volt nagy dolog bejutni az egyetemre, sőt, jöttek is agitálni minket az utolsó évben, hogy menjünk a közgázra. De én csak pénzt akartam keresni, szó se volt róla, hogy menjek az egyetemre, akárhogy rimámkodtak a szüleim. Szeptemberben beléptem a [Magyar] Beruházási Bankba – nagyon sokan voltunk a kereskedelmi iskolából abban a bankban, mert toboroztak minket. Akkor alakult a bank, vadonatúj volt, és fiatalokat kerestek. Én nem akartam bankba menni dolgozni, én újságíró akartam lenni. De aztán rábeszéltek a barátnőim, hogy ott vannak mind, lépjek be én is. Én nem voltam olyan jó viszonyban a számokkal, hogy odamenjek. De aztán lehorgonyoztam. Nagyon jó volt. Én voltam az

egyetlen dolgozó [a családban], mert apukám egy elvetemült maszek volt szegény! Nem kapott se élelmiszerjegyet [lásd: jegyrendszer.], se tüzelőjegyet, semmit [A tüzelőanyagra soha nem terjedt ki a jegyrendszer. Amit az interjúalany „jegyként” említ, az a munkahelyi szakszervezeti bizottságtól igényelhető tüzelőutalvány volt, amellyel bizonyos mennyiségű tüzelőanyagot részletre lehetett megvenni. – A szerk.]. Csak én kaptam, mert én voltam a dolgozó.

De nekem mindig írásmániám volt, hogy újságíró akartam lenni. El is küldtek az ifjúsági mozgalomból – Bányász Rezső, akinek ma ismert neve van, ő volt az ötödik kerületi ifjúsági mozgalom vezetője [Bányász Rezső (1931) – volt nagykövet Londonban és Kanadában, 1984–88 között a Tájékoztatási Hivatal elnöke volt, és ő volt az első magyar kormánysszóvivő. – A szerk.] –, miután megjelent a „Szabad Ifjúság” lapban [A DISZ lapja volt. – A szerk.] egypár cikkem, az újságíró-iskolába. Ez az Újságíró Szövetségben működött, olyan tanfolyamszerűség volt. Jártam az újságíró-iskolát, le is vizsgáztam, és az osztálytársaimat el is helyezték újságokhoz, például a csepeli üzemi laphoz. De engem nem lehetett elhelyezni, mert rossz káder voltam, merthogy az apám maszek szabó volt. Maradtak az álmaim, és így nem lettem újságíró. Akkor nem úgy volt, mint manapság, hogy egyik állásból a másikba mennek, hanem akkor az emberek hűségesen szolgálták a munkahelyet, ahova először mentek [Elsősorban persze azért, mert a munkahely-változtatást még a nem fizikai dolgozók között sem nézték jó szemmel. Lásd: munkahely-változtatás korlátozása. – A szerk.].

A Beruházási Bank ott volt, ahol most a Tőzsde van, a Váci utca és a Deák Ferenc utca sarkán. A szemben lévő épület porig le volt bombázva, ott nem volt kő kövön, de a bank épülete csodálatos módon megmaradt. Eredeti márványfolyosók, márványterem, ami most a Tőzsde, ezek mind egy karcolás nélkül megmaradtak a bombázásban. Megúszták az ólomüvegek is, gyönyörű volt az az épület, mikor mi oda beköltöztünk. A Pesti Hitelbanknak volt eredetileg az épülete. A Beruházási Bank a Hitelbankból szakadt ki. 1949-ben oda beléptem, és 1986-ig ott dolgoztam, harminchét évet, onnan mentem nyugdíjba. Az életem nagy része a bankhoz kötődik. Itt mentem férjhez is; a férjem is ott volt a bankban. Itt született a gyerekem, itt járt bölcsődébe, óvodába, még az iskolába is ide járt, a Szent István térre.

Mikor bekerültem a bankba, a bankban beléptem a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalomba, volt egyenruhánk is, világoskék. Nagyon nagy élet folyt. Az egész fiatalságom ifjúsági mozgalomban telt el: a SZIM-ben, a DISZ-ben vezetőségi tag voltam, nagyon szerettem. Munka után ott maradtunk, és éltük az úgynevezett mozgalmi életet. Felhőtlen, boldog csapatélet folyt. Minden volt ott, amit akartunk. Táncdelutánt rendeztünk közösen, volt egy szobánk, ahol mozgalmi dalokat énekeltünk.

Volt az úgynevezett Vörös Sarok is. Ez a legsötétebb 1950-es években volt, amikor mindent ünnepelni kellett. November hetedikét például. Az volt az októberi szocialista forradalom évfordulója. Semmi közünk nem volt hozzá, ugye egy másik államnak az ünnepe, olyan ez, mintha ma a nagy francia forradalmat nekünk meg kellene ünnepelnünk. Nekünk akkor november hetedikét meg kellett ünnepelni, az ünnepnap volt [Magyarországon 1988-ig volt munkaszüneti nap. 2004-ben egyébként a Szovjetunióban, ahol a legnagyobb állami ünnepnek számított, szintén eltörölték. – A szerk.]. Április negyedike volt Magyarország felszabadulásának ünnepe, én még mindig azt tartom, de sokan nem biztosak abban, hogy április negyedikén mentek ki végleg innen a németek, de az is ünnepnap volt. Az ilyen ünnepeket akkor borzasztóan felfűjták. Rettenetes

nagy ünnepek voltak, ünnepség volt, ünnepi beszéd, és akkor a [hivatali] szobákban kellett csinálni dízsarkokat, díszítéseket, az aktuális ünnepel összefüggésben. Kivágtunk betűket, és gombostűvel föltettük a falra: „Éljen április 4-e!”, „Éljen a Vörös Hadsereg!” vagy „Éljen november 7, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom (ennyi meg ennyiedik) évfordulója!”. Nagy jelszavakat raktunk a falra, és ezt mi, fiatalok csináltuk éjjel-nappal, ott voltunk este későig, és díszítettünk feliratokkal, képekkel, Sztálin képpel, Rákosi képpel, meg amit össze tudtunk szedni. És akkor jött egy bizottság, az végigjárta a szobákat, és eldöntötte, hogy melyik szoba a legszebb, és akkor díjakat osztottak ki. Akkor ez nagyon nagy divat volt, oklevelet is adtak. És ezt úgy hívták, hogy Vörös Sarok. Például a második emelet tizenhatos szoba Vörös Sarka elnyerte az első díjat. És ezt ünnepélyes keretek között adta át a bank párttitkára. Mi boldogan csináltuk, mert együtt voltunk, fiatalok, nevetgélünk, izgultunk, dolgoztunk, mert a fiatalok, ha együtt vannak, akkor mindent szívesen csinálnak. És nagyon hittünk mindenben, a boldogságban, a szebb jövőben, Sztálin elvtársban, Rákosi elvtársban. Ezt a nevelést kaptuk, mentünk a szemináriumba, ott is ezt tanultuk. Énekeltünk együtt május elsején, nagyon jó volt. Kimentünk a Ligetbe, ott voltunk estig, táncoltunk, énekeltünk, ettünk virslit, szóval borzasztó nagy ifjúsági élet volt [A „Vörös sarok” kifejezés a magyar nyelvben nemigen honosodott meg, és nem terjedt el széleskörűen Magyarországon az ezzel a szóösszetétellel leírható ideológiai-politikai térhasználat sem. Kérészetű jelenség volt, Sztálin halála után aligha rendeztek be ilyen sarkokat a munkahelyeken, és előtte is valószínűleg munkahelye válogatta. – A szerk.].

Szabadságharcos tag is voltam [lásd: MHSZ]. Ez a partizánmozgalomnak volt egy utóhatása, mert mi a szovjet példát követtük. Ezek [a foglalkozások] munkaidő után, délután vagy vasárnap voltak. Kellett menni lögyakorlatokra, negyvennyolcas mintájú kispuskával lőttünk. Kötelező volt az ifjúsági vezetőknek. Készültünk a békére háborúval. A bankban volt az alagsorban egy lőtér. Hoztak egy őrmestert, az tanított minket, rémes volt. Rá kellett feküdni egy lőpadra, azt mondták, csukjuk be a fél szemünket, és úgy célozzunk. Én mind a kettőt becsuktam, mert féltem. Meghúztam a ravaszt, és hatalmas dörrenés volt. Azt hittem, lelöttem ezt a pasit, nagyon meg voltam ijedve. Vaksötét volt, lelöttem a villanykörtét. Állandó mese volt a bankban ez. Kellett menni gyakorlatra is, legurultunk a hegyoldalra, ilyen harcias dolgokat kellett csinálni. Abban is részt vettem. Az MHK-mozgalom, „Munkára, Harcra Kész”, az volt a neve, egy sportmozgalom volt [Az MHK-mozgalmat 1949-ben indították a tömegek sportolásának megszervezésére. Célja elsősorban az volt, hogy a munkások és a parasztok azon tömegeit vonja be a sportba, akik addig nem sportoltak. A statisztikai adatok "növelése" érdekében a mozgalmat kiterjesztették az iskolákra, a hivatalokra és a fegyveres testületekre is. – A szerk.]. Az Úttörőstadionban is voltunk MHK gyakorlaton. A bank vezérigazgatója egy igazi, régi típusú úriember volt, Neményi, régi hitelbankos figura. Szegény, klottgatásban ugrándozott a Margitszigeten. Ez volt akkor az ifjúsági élet.

A bankban voltam akkor is, amikor megtudtuk, hogy Sztálin meghalt [1953-ban]. Levittek minket a kultúrterembe, és zokogtak az emberek. Az emberek nagy része teljes mértékig meg volt rendülve, volt, aki hisztérikus zokogásban tört ki – így voltak az emberek nevelve. Én ha visszaemlékszem a magam érzéseire, csak a legteljesebben meg voltam döbbenve. Valahogy olyan érzése volt az embernek, hogy ez az ember halhatatlan! És az, hogy meghalt, mi lesz ebből? Ilyen nem merült föl bennünk, hogy meghalhat. Akkor még nem gondoltuk azt, hogy egy embernek az élete az befolyásolhatja egy fél világot, nemzeteknek, népeknek az életét, csak mikor egy ember meghal, akinek óriási nimbusza volt, és nagyon tiszteltük, és egyszer csak nincs az élők sorában.

Emlékszem – azt mindig is emlegettük –, volt egy párttitkárnőnk, aki rosszul lett, úgy sírt, nagyon meg volt rendülve.

Aztán később minden kiderült, hogy halt meg, és mi történt. Jöttek a dolgok, ez az, amaz, azon is meg voltunk rendülve, mikor megtudtuk Sztálinnak a dolgait [lásd: Gulag; az SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson]. Lassan-lassan kiderültek a dolgok, a Gulag meg a rengeteg gyilkosság meg az orvosgyilkosság [lásd: orvosper] meg az antiszemitizmus [lásd: antiszemitizmus a Szovjetunióban] – ezeket csak később tudtuk meg, jóval később.

Akkor már tudtuk Rajkról is, hogy mit csináltak vele. És akkor tudtam meg, hogy mi minden van ezek mögött a dolgok mögött. A Rajk-ügy során tört össze az emberekben a hit. Amikor érettségiztem [1949], akkor volt a Rajk-per. Aztán Rajk újratemetése, akkor megdőlt az a fanatikus érzés az emberben, összeomlott bennünk valami, amiatt, hogy a saját emberüket föladták [Rajkot Lászlót 1955-ben rehabilitálták. – A szerk.]. Az én férjemben akkora változást idézett elő ez a Rajk-ügy, mikor kiderült a Rajkról, hogy mit csináltak vele. Teljesen megdőlt, ő, aki egy fanatikus kommunista volt, meg nagy híve a pártnak. Teljesen megdőlt a bizalma a pártban, hogy ilyet csinált. Kommunista maradt, de már nem hitt el mindent. És nagyon sok ember volt így, sokan ki is léptek akkor. Rajk újratemetésén rengeteg ember volt. Ez egy szimbólum volt egyébként. A férjem is ott volt és a barátai is, én nem. Nekem ott volt a gyerek, meg én nem mentem ilyen dolgokra.

A férjemet a bankban ismertem meg, 1953-ban. Ő a banknak az ifjúsági vezetője volt, és ott ismerkedtünk meg. Azt tudtuk magunkról, hogy zsidók vagyunk, de különösen a szülők nagyon ragaszkodtak ehhez, az anyósom is és az én szüleim is, hogy zsidók legyünk. Minket ez akkoriban nem érdekelt. Akkor olyan szellemiség volt, az 1950-es években. Mi nem voltunk vallásosak, közöttünk ez a kérdés fel sem merült.

A férjem, Gombos Endre 1928-ban született, és két évvel ezelőtt, hetvennégy éves korában halt meg hirtelen. Neki sem volt testvére. Ő is egyetlen gyerek volt, mint én. Pécsi származású volt, az édesapja is Pécsen született. Rendszeresen lejártunk Pécsre, a férjemet oda húzta a szíve. Ahányszor elvöltünk Pécsen, mindig elment a Munkácsy Mihály utcába, megnézni a házat, ami a nagybátyjának a háza volt, és ahol ő minden nyáron nyaralt. Én is elvittem oda az unokáimat, mikor lementünk megkeresni a családi sírt, amit alig találtunk meg. A vidéki temető borzalmas, alig-alig van rendezett sír, hiszen nincs, aki gondozza.

Már az apósom is Gombos volt, doktor Gombos Aladár. Az előző nevük Grün volt, és magyarosított név a Gombos. Ők magyarosították. A férjemnek egyébként az egyik lábfeje amputálva volt. Húszéves korában fölugrott a villamosra a Váci úton, és a villamos alá került. A mentődeszka mentette meg. Ez is egy családi tragédia volt. Úgyhogy egész életében sántított. Pécsen járt egyetemre, de a jogot itt fejezte be, Budapesten.

Az üldöztetés idején bujkált az édesapjával együtt. Lebuktak, igazoltatták őket, a férjemet bevitték a nyilasházba, az édesapját elvitték a Duna-partra, ott lőtték agyon [lásd: zsidók Dunába lövése]. A férjem megszökött a nyilasházból, és akkor ment be a gettóba. Az már 1945 januárjában volt, már amikor végét járta az ostrom. A férjem egész családját kiirtották Pécsen. A nagybácsikáját, Gombos Edét Mauthausenba vitték, onnan visszajött, de agyvérzésben meghalt 1945-ben. Doktor Gombos Ede nagyon híres pécsi ügyvéd volt. Nagyon gazdag ember volt, nagyon gazdagon nősült, és ő maga is egy nagyon jól menő ügyvéd volt, Pécs legjobb ügyvédjé. Azonkívül virilista volt, ami

azt jelentette, hogy a legmagasabb adót fizette. Az ő családját, a feleségét, a lányát, doktor Gombos Lillyt – egy végtelenül nagy tudású nőt, aki Svájcban végzett az egyetemen, a Sorbonne-ra is járt, történész volt –, őket is elvitték. A Lillynek a férje doktor Pinczési István volt, a férjem nagymamáját Grün Jánosnének hívták. Ezeket mind, mind Auschwitzba vitték. Az egész családot Auschwitzban kivégezték [A mellékelt kép (huego002.jpg) szerint Pinczési István „Oroszországban” halt meg, 1942-ben – nyilván a Szovjetunióban, Ukrajnában mint munkaszolgálatos. – A szerk.].

A férjem jogász volt, a bank után az Erdőgazdasági Igazgatóságon kezdett el dolgozni, a jogügyi osztályon. Aztán amikor az megszűnt, átkerült a MÉM-be. A MÉM volt a Földművelésügyi Minisztérium elődje a szocializmusban, Mezőgazdasági- és Élelmészeti Minisztérium. Ott is a jogügyi osztályon dolgozott mint jogász az 1960–1970-es években. Aztán a Mérésügyi Hivatalban főosztályvezető volt, onnan ment nyugdíjba. Erősen baloldali ember volt, sőt, nagyon elkötelezett ember, 1945 óta párttag. Megvan most is a tagsági könyve. Én nem voltam párttag soha. A férjem komoly újságírói tevékenységet is végzett, még nyugdíjas korában is. Több újságnak is írt, a „Népszavá”-ba rendszeresen, de írt a „Magyar Hírlap”-nak, a „168 órá”-nak, majdnem minden újságnak. Sőt zsidó lapba is írt, az „Új Élet”-be. Politikai szempontból a zsidó létéért nagyon harcolt. Nem volt természetesen vallásos mint meggyőződéses kommunista, de erősen zsidó érzelmű ember volt. A zsidó népért mint népért harcolt mindig, a jogaiért, az antiszemitizmus ellen. Tulajdonképpen ez lett az ő életének a vége, ez az intenzív politizálás.

1954-ben esküdtünk. Az esküvőm sivár volt, mert 1954-ben nem volt nagy felhajtás. A második pár voltunk az Oktogonon, a nagy [akkori – némileg jellemző – szóhasználatban: központi] házasságkötő teremben, akkor nyílt. Menyasszonyi ruha, koszorú és fátyol akkor nem volt divat, hanem egy fekete kosztümöm volt meg fehér kalapom. Nagyon egyszerű esküvő volt, de a bankból az összes barátunk ott volt. Arról, hogy lakodalom, szó se volt, anyukám csinált egy fogadásszerűséget, feketén vettünk italokat. Arra nagyon emlékszem, hogy feketén tudtunk csak szerezni, mert másképpen nem lehetett hozzájutni. És olyan szegényes volt az egész.

Aztán a Frankel Leó utcában laktunk, anyósommal együtt. Nagyon rossz viszony volt közöttünk anyósommal. Ő egy elég furcsa teremtmény volt, benne volt egy nagyon erős féltékenység a fia iránt, és mindig tönkre akarta tenni a házasságunkat. A férjem kettőnk között állt, kellemetlen volt. Húsz évig nem beszéltünk, pedig itt laktunk, egy lakásban.

Egyébként ugyanúgy zajlott az életünk, mint az akkori fiataloké, szerény körülmények között, nehezen, de örömmel éltük azt az időszakot. Mindennap együtt mentünk dolgozni, aztán jöttünk haza. Én nehezen láttam el a háztartást, mert nem voltam egy háziasszony típus, otthon el voltam kényeztetve, de próbáltam tanulgatni. Vasárnaponként a szüleimnél ebédeltünk, hogy segítsenek rajtunk valamit, mivel én főzni nem tudtam. Nagyon szerettünk szórakozni, volt társaságunk is. Mikor férjhez mentem, a baráti körünk legnagyobb része a férjem iskolatársaiból és munkatársaiból alakult. A férjem iskolatársai – ő a Barcsayba járt [A Madách Imre Gimnáziumról van szó, amelynek elődje volt az 1881-ben alapított Barcsay Gimnázium. Ez volt a főváros első állami gimnáziuma, 1887-ben lett főgimnázium. – A szerk.] – nagyrészt zsidók voltak, a barátok is. Aztán 1956-ban volt, aki elment innen, úgyhogy akkor lecsökkent a baráti körünk. Mi nagyon sokat jártunk a Tisztiházba, a Váci utcába, mert volt köztünk olyan is, aki katonatiszt volt, és annak a belépőjével mehettünk. Ott olcsón adtak enni, lehetett szórakozni, táncolni, színházba menni, ilyesmi volt a mi szórakozásunk.

A későbbiekben, már akkor megvolt a fiam is, amikor már enyhült a helyzet [Az 1956-os forradalom utáni megtorlásokat követő enyhülésre utal. – A szerk.], nem rendezvények voltak a vállalatoknál és a bankban sem, hanem volt már bál. És az Erdőgazdasági Igazgatóság, ahol akkor a férjem dolgozott, rendezett egy nagy bált. Az felejthetetlen volt, a Gellért Szálló összes termét lefoglalták. Ez az 1960-as évek elején volt. A bank is rendezett, mi úgy hívtuk, hosszúruhás bált. Mindenki nagyon izgatott volt, mert mi nem voltunk a bálhoz szokva, legalábbis én nem. A férjem ugye vidékről jött, ő ismerte a jogászbált, ismerte a megyebált, ő bálozós volt, de én nem. És nagyon boldogok voltunk, anyukám, aki varrónő volt, nagyon szép ruhákat csinált nekem a bálra. Volt nagyesztélyi ruhám a banki hosszúruhás bálra, ez jelmezbál volt, a férjem be is öltözött, láthatatlan ember volt, be volt fáslizva a feje meg a keze, és így volt láthatatlan ember. De általában nagyon szerettünk eljárni, jártunk nyilvános helyekre is, akkor még megközelíthető volt egy Gellért-terasz, vagy a Váci utcában volt egy énekes presszó, oda is jártunk. Ezek akkor vékonypénzű emberek számára is elérhetőek voltak. És nagyon sok fiatal volt ezeken a helyeken. A háború kötöttségei, feszültsége után egy felszabadult légkör alakult ki. Szóval fiatalasszony koromban nagyon sokat szórakoztunk.

Jóban voltunk Schweitzerékkel is. A Schweitzer budapesti főrabbi volt, előtte Pécsen volt főrabbi. A felesége pécsi születésű, őt pedig Pécsre nevezték ki mint fiatalembert. Az én férjem Pécsről származik. Schweitzerék nagyon jóban voltak a férjemmel, baráti kapcsolatban. És ez megmaradt, mikor följöttek Budapestre, akkor is. Nagyon-nagyon rendes emberek. A férjemet borzasztóan szerették, és mikor meghalt, az nagyon megviselte mind a kettőt. Akkor szinte a szárnyaik alá vettek engem, és azóta is nagyon jó, szoros barátságban vagyok velük.

Én egészen addig részt vettem az ifjúsági mozgalomban, amíg nem vártam a gyerekeimet. Aztán szétbomlott minden. Kérdezték – de akkor már nagyon a végén voltam a terhességnek, 1957-ben –, hogy nem akarom-e megalapítani az ifjúsági mozgalmat a bankban. Már nem volt hozzá időm, de megcsináltam volna. 1957 áprilisában született meg a fiam, Iván. Aztán itt volt a gyerek, kicsi volt, úgyhogy korlátozva volt a szabadidőnk.

1956 őszén terhes voltam, és nagyon el voltam keseredve. Egy kolléganőmmel jöttem haza első nap, október huszonharmadikán [lásd: 1956-os forradalom], és sírtam. Azt mondtam: „Jaj istenem, mi lesz ezzel a gyerekekkel?” Azt mondta nekem: „Jegyezd meg, hogy az Isten, akinek bárányt adott, ad legelőt is.” Ezt sose felejtettem el! De hogy mi mit szenvedtünk, az nem volt mindennapi. Először is éjszaka kellett elmenekülnünk, mert itt a házban a férjemet megfenyegette egy lakó, mert tudta róla, hogy ő hű párttag. Azt mondta a férjem: „Most pedig elmegyünk anyádékhoz.” „Én tudom, mikor kell menekülni”, mondta, és éjszaka elosontunk. Akkor már minden volt kiírva: „Rohadt zsidók, menjetek vissza Auschwitzba” és ehhez hasonló. Falra firkálták fel már huszonharmadikán, itt, Budán, a Frankel Leó utcában. Elkezdődött az antiszemitizmus rögtön. Amikor a székházat megtámadták, és kiugráltak az ablakon az emberek, azon az éjszakán kellett menekülnünk [lásd: Köztársaság tér, 1956].

Aztán én mindennap bejártam dolgozni – ez volt októberben, félidős voltam. Mindennap gyalog bejártam a bankba, a Fő utcán mentem végig. Gyalog kellett menni, és egyszer, amikor a Batthyány téren mentem, valaki, egy emberre mutatva, elkiáltotta magát, hogy ez kommunista. És a szemem láttára szétszedték azt az embert. Borzasztó volt, én csodálom, hogy egészséges gyereket szültem. Bár elmenekültem onnan, de azért láttam, hogy az ember ordított, és kitépték a

karját. Nem akarom részletezni, de borzasztó volt. Ez csak egy epizód, egy jelenet. Hogy az az ember ki volt, mi volt, egy puszta járókelő volt, nem tudom, de ez mindig előttem van. És a bankot is fegyveresen támadták. Azt hitték, hogy a bankban pénz van. A bankban nem volt pénz. Olyan lövöldözés volt itt, a Külügyminisztériumot támadták meg. Itt a Külügyminisztérium, egészen közel a lakásunkhoz. Ott ültem a földön, az íróasztal fedezékében, mert féltünk, hogy belőnek. Borzasztó időket éltünk át, a férjem el volt keseredve. Mi lesz velünk, hogy lesz?!

Föl se merült, hogy másodszor is fölszabadítanak az oroszok. Egyszer csak november negyedikén reggel arra ébredtünk, hogy orosz tankok állnak itt, a Frankel Leó utcában meg a Fekete Sas utcában – akkor jöttek be az oroszok. Mi olyan boldogok voltunk, mint 1945 januárjában. Még főztem teát is, és vittem le. Szegény katonák, fogalmuk se volt, hol vannak, miért vannak itt, mi történt. Fiatal kis gyerekek voltak, itt dideregtek, féltek. Nem úgy néztek ki, mint a harcoló csapatok. És el voltak ragadtatva, hogy vittem le nekik teát. Gőzük sem volt, hogy én ellenség vagyok, vagy mi vagyok. És akkor tényleg másodszor felszabadultunk.

A háború utáni időkben nekünk nem volt semmi konfliktusunk. Mi nem kerültünk azokba a körökbe, akiket kitelepítettek [lásd: kitelepítés]. Akkor nem voltak megkülönböztetve a zsidók és nem zsidók. Inkább akkor a származás volt az érdekes, hogy valaki arisztokrata-e. Mi nem éreztünk semmiféle antiszemita megnyilvánulást, semmit az égvilágon. Akkor ez nem is volt tulajdonképpen kérdés. A Szovjetunióban voltak ilyen megnyilvánulások, az orvosper meg hasonló, de itt, Magyarországon nem volt. 1956-ban élesedett ki ez a kérdés tulajdonképpen. Akkor vált élessé az antiszemitizmus meg a zsidózás. A Kádár-korszakban nem lehetett, mert azt erősen megbüntették volna.

A Kádár időszak volt a mi életünk legbékésebb időszaka. Én nagyon nagy híve vagyok Kádárnak. Nem vagyok egy temetőbe járó, a szüleim sírján kívül csak és kizárólag a Kádárnak a megemlékezésére megyek el. Mikor meghalt, nem tudtam elmenni a ravatalához a tiszteletet leróni. Lementem, megvettem a virágot, átnéztem a Duna-parton a pesti oldalra, a Fehér Házhoz, és – ilyet még az életben nem láttam – a Fehér Házról, mert ott volt felravatalozva, végig sűrű tömeg állt, állítólag a Szabadság térig, annyi ember volt, úgyhogy én végül nem mentem el.

Tudom, hogy minden vezetőnek megvannak a bűnei. Én csak két bűnt ismerek el. Egyik a Rajk-per volt, a másik pedig az 1968-as csehszlovák megszállás [lásd: prágai tavasz]. De mindezt Kádár azért csinálta, mert elkötelezettje volt az oroszoknak, és ha az oroszok úgy kívánták, ő mindent megtett nekik. Külföldön is olyan tisztelettel beszéltek róla az emberek, mint amilyen tisztelettel mi gondoltunk rá. Én nem vagyok egy politikusimádó, de őt végtelen sokra becsülöm minden szempontból. Kádár békességet, nyugalmat biztosított nekünk, ingyen diplomát a férjemnek, a fiamnak, a menyemnek. Szerény, de rendes megélhetést. Úgyhogy én annyira hálás vagyok azért a harminc évért, amit kaptam tőle. És nagyon nagyra tartottam, hogy egy puritán, egyszerű munkásember volt, akinek az egész világon olyan nagy nimbusza volt. Mert volt.

Nyaralni minden évben voltunk, kivéve, amikor még egész kicsi volt a fiam, akkor még nem tudtunk menni. Voltunk belföldön beutalásos rendszerben. Akkor úgy nyaraltak az emberek, hogy a gyáraknak, intézményeknek voltak saját üdülőik, és volt a SZOT (Szakszervezetek Országos Tanácsa) üdülő is [lásd: SZOT-beutaló]. És az ember minden évben mehetett nyaralni fillérékért. Megigényeltük a beutalót, és akkor kaptunk beutalót két hétre fillérékért. Megvolt a társaságunk, a kollégák, a barátok, a gyerekek is megvolt a baráti társasága. Tihanyban volt egy vitorlásklubja a

banknak, a régi nagy uraknak a jachtklubja volt, amit államosítottak. Nagyon jó kosztot adtak, jó volt a társaság, nagyon kellemes volt. A MÉM-nek [Mezőgazdasági- és Élelmezésügyi Minisztérium] Zamárdiban volt egy nyaralója és [Balaton]Lellén. Sokkal később, mikor már a férjem az Országos Mérésügyi Hivatalban dolgozott főosztályvezetőként, a vezetők kaptak Őszödre, a kormányüdüllőbe idény előtt vagy idény után beutalót. Oda is kaptunk egyszer egy beutalót, hát te jó isten, az szuper volt. Akkor is a főelvtársak egész különleges módon éltek és nyaraltak, és belenyaltunk mi is egy kicsit a mézespikszisbe. Ott fantasztikus dolgok voltak, voltak külön házacsák a „nagyon főelvtársaknak”. Nekünk is olyan ellátásunk volt, hogy ájuldoztunk, és fillérekért vettük az italt, volt külön bazár, ahol fillérekért lehetett mindent venni. Olyan lakosztályunk volt, hogy nem találtuk benne egymást, nappali szoba, két hálószoba, csodálatos fürdőszoba. Akkor még nem ismertük azt a csapatot, amit le kell nyomni, és el kell fordítani, és akkor jön belőle a víz. Rohantunk a szobaasszonyhoz, hogy hogy megy a víz. Az egy nagyon jó üdülés volt.

Aztán később már minden évben csak külföldre mentünk, mikor már lehetett menni. Európa nagyvárosait, tengerpartot, mindent láttunk. Először 1963-ban mentünk külföldre, a nagynénémhez, Rózsi nénihez, aki Párizsban élt, mentünk ki egy hónapra [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Kértünk útlevelet, én megkaptam, a férjem nem. Az volt az elvük, hogy biztonság kedvéért az egyik maradjon itthon, hogy a másik visszajöjjön. A férjem elment a Belügyminisztériumba, és közölte, hogy irtó érdekes, de ő a feleségével szeretne kimenni Párizsba. A gyereket itthon hagyjuk. És a gyerekhez visszajövünk. És csodák csodája megkapta ő is egy hét múlva az útlevelet. Kimentünk a nagynénikémhez, és huszonnyolc napig voltunk Párizsban. Mindent megnéztünk, és vissza is jöttünk. Istenien éreztük magunkat, ott voltak az unokatestvéreim, ők is velünk tartottak sokszor. Akkor láttuk először a „Westside Story”-t, akkor mutatták be Párizsban, voltunk az Operaházban, Versailles-ben, láttunk mindent, amit egy turistának meg kell nézni. Naponta be volt osztva, hogy mikor mit nézünk meg. Ez volt a párizsi utunk.

Aztán az 1970-es években, mikor már engedtek háromévenként külföldre, akkor is mentünk [lásd: kék útlevél]. Később már minden évben mehettünk. Mindegyik nyaralás emlékezetes volt, ezek egyforma nyaralások voltak; tengerparton, napsütésben elterülve. Egy hétre mentünk mindig. Spanyolországban voltunk többször, voltunk Törökországban, Görögországban, Olaszországban, mikor divatos volt. Európában Románián kívül majdnem minden országban voltunk. Bulgáriában is voltunk az Aranyparton [Az Aranypart Várnától 17 km-re található a bolgár fekete-tengeri Riviéra északi részén. – A szerk.]. Az is egy divatos hely volt, nagyon kellemes volt. Bécsben többször voltunk. Nekünk eleinte csodálatos volt a külföld. Akkor egy bécsi bevásárlóközponttól elájultunk; az árubőség, a csodálatos külföldi áruk. Láttuk a csodás szép dolgokat, de pénzünk az nem volt. Csak csodáltuk a kirakatokat.

Én nagyon ki akartam menni Lengyelországba is. Ez az 1970-es években volt, mikor már a magyarok nagyon szerettek kijárni Lengyelországba, mert a lengyelek nagyon szerették a magyarokat [A magyarok akkoriban nem csak ezért szerettek kijárni Lengyelországba, hanem azért is, mert a „bevásárlóturizmus” kezdetén még a környező szocialista országokból lehetett behozni olyan árukat, amelyek a hiánygazdaság körülményei között Magyarországon keresetnek bizonyultak: a sajátos szocialista „magánimport” cikkei között Lengyelországból vászonnemű szerepelt, Romániából akkoriban például borsot és konyakot „importáltunk”, később Jugoszláviából szintén tömény szeszes italt és csokoládét, szovjet társas utakról pedig például barkácsgépeket. –

A szerk.]. Én is elmentem egyszer a férjemmel Krakkóba, és apukám nagyon örült ennek. Akkor mondta apám – aki egyébként nagyon szűkszavúan nyilatkozott az életéről –, hogy az ő idejében a lengyelek nagyon híresek voltak a konfekciós árukról. Mi nem is emlékből mentünk ki, semmiféle zsidó emléket fel nem tudtunk fedezni. Nem volt összefüggésben apám lengyel származásával, akkor mi nem nagyon foglalkoztunk ezzel a kérdéssel. Kimondottan turistaútként mentünk Lengyelországba. Hárman mentünk a fiammal és a férjemmel, csak azért, mert nagyon érdekes volt. Akkor mi még nem tudtuk, hogy a lengyelek a zsidókat igazából nem szeretik, mert ott óriási nagy az antiszemitizmus. A lengyelek a zsidókat kiirtották teljes mértékben, alig vannak ott zsidók. Megnéztük a nevezetességeket, aztán elmentünk Zakopanéba, ott pihentünk egy kicsit.

Amikor férjhez mentem, föl se merült bennem, hogy kivándoroljak Izraelbe. Először is én itt nem hagytam volna a szüleimet. Aztán [1977-ben] anyám egyedül maradt, édesapám meghalt, végképp nem akartam elhagyni. De a férjem se akart hallani ilyesmiről. Nagyon tisztelte Izraelt meg az izraeli katonákat, Izrael szellemét, de hogy ő ott éljen, arról hallani se akart volna. Egyszer voltunk Izraelben, 1989-ben, rám nagyon nagy hatással volt. Körutazáson voltunk, hajóút volt, és egy kora reggeltől késő estig voltunk Izraelben. Végigvittek minket az egész országon, csak délre nem mentünk le, mert a Holt-tengernél voltak akkor zúrók. Mindenhol voltunk, Betlehemben, Tel-Avivban, Haifán, Jeruzsálemben, minden nevezetességre elvittek minket. Úgyhogy nagyon sűrítve, de megkaptuk Izraelt. Nekem mindig az volt a vágyam, hogy még egyszer visszamegyek egy többnapos útra, de itt van ez a háború, nem merek.

Csodálatos országnak tartom, olyan gyönyörű. A semmiből, a sivatagból kinőtt egy ilyen csodálatos szép kis ország. Itt vannak az én barátaim és a többi cionisták, akik kimentek a kezdet kezdetén a sivatagba építeni. Gyönyörű egy ország, és milyen biztonsági intézkedések voltak! Hogy nem kaptunk-e valakitől töltőtollat vagy valami gyanús ajándékot? Kérdezték, mielőtt felszálltunk a hajóra. Borzasztó ennek a lélektani hatása. Ez egy szerencsétlen ország. Mit szenvedett, és mit szenved, és mennyi vér omlott ezért az országért! Persze hogy félnek mindenkitől az égvilágon. Mikor elmentem Izraelbe, nagy benyomást tett rám, ebből a népi hovatartozásból ered az én zsidó érzésem. Érdeklődöm, elolvasom az „Új Élet”-et, hogy ezekkel a hitéleti dolgokkal tisztában legyek. De vallásos nem vagyok, istenhívó gyerekkorom óta nem vagyok. A férjem is így népnemzetileg kötődött a zsidósághoz.

A fiam 1957-ben született. Mikor megszületett, nagyon nehéz helyzetben voltam, akkor nem volt még szülési szabadság, mindenféle csalásokkal az orvos segítségével öt hónapos koráig voltam vele otthon [A gyes bevezetése (1967) előtt összesen 12 hét szülési szabadság illette meg az anyákat, ebből legfeljebb 4 hetet terhességük utolsó szakaszában is kivehettek. Amikor valaki – legkésőbb a gyerek 3 hónapos korában – visszament dolgozni, valameddig még kapott ún. szoptatási munkaidő-kedvezményt, amit akár összerakva, naponta „egy tételben” is kivehetett. – A szerk.]. Utána dolgozni kellett mennem, és anyukámnak adtam oda a fiamat, szegény, még a varrás mellett a gyerekekre is vigyázott. Aztán bölcsődébe került, a banknak volt egy nagyon jó bölcsődéje, de nagyon beteges gyerek volt, állandóan tüdőgyulladása volt, és éjszaka soha nem aludt rendesen, mert a csecsemőmirigye nagy volt, és nem kapott levegőt. Úgyhogy volt olyan éjszaka, hogy egész éjjel fogtam a kezét, hogy megnyugtassam. Aztán még kétéves kora előtt kivették a manduláját, hogy ezzel segítsenek rajta. Nagyon jó orvosa volt a bölcsődének, és aztán ő volt végig a gyerek orvosa. Sokat betegeskedett a gyerek, sokat voltam vele itthon, egészen az iskoláig, akkor magához tért. Általában hatéves korban szoktak a gyerekek megerősödni. Nála is

így volt, és nagyon rossz kisgyerekké vált, sokat verekedett, sokat mérgelelődtünk miatta. A Bem József utcai általános iskolába járt, az egész környék oda járt, úgyhogy ma is itt a környéken mindenkit ismer, akik itt maradtak. Aztán általános iskola után a Táncsics gimnáziumba járt, az a tizenkettedik kerületben van, ott már megkomolyodott, még elsőben verekedős volt, de aztán megkomolyodott.

Ő már tízéves korától kezdve villamosmérnöknek készült. Ilyen szerencsések voltunk. Csak a villanyszerelés érdekelte. Még három-négy éves volt, mikor az óvodában a villanyszerelő szerelt, és ő ott állt mögötte. Akkor mondta a villanyszerelő bácsi, hogy ezt a gyerekeket taníttatni kell, villamosmérnöknek kell lennie, mert komolyan érdekli őt ez a dolog. És valóban ő nagyon céltudatosan tanult, a humán tárgyakat utálta, nem tanulta, történelemből majdnem bukott az érettségi előtt, de a matekot, a fizikát, azt tanulta. Nem volt ő jó tanuló soha. Közepes volt. Csak matekból és fizikából volt ötös, mert azt tudta, hogy felvételi tárgy. Az osztályfőnöke volt a matektanár, és annak szóltunk, hogy amennyiben úgy látja, hogy a gyerek segítségre szorul, szóljon, akkor fölveszünk mellé egy tanárt, mert a műszaki egyetemre készül, villamosmérnök szeretne lenni. Ez elsőben volt. A tanár rettenetesen csodálkozott, hogy ilyen nincs, de van, aztán rájött, hogy van. És valóban, első nekifutásra fölvtették.

Bekerült az egyetemre, elvégezte az egyetemet, ott ismerkedett meg a feleségével is, az úgynevezett E-klubban, ahova a fiatalok jártak és járnak. Az egyetem kezdetétől a fiamnak társadalmi ösztöndíja volt a Transzvill vállalattal, az akkor nagyon divatos dolog volt. Ő kapott minden hónapban egy bizonyos összeget, ösztöndíjat, és amikor elvégezte az egyetemet, a Transzvillhoz ment dolgozni. Akkor még kapkodtak a munkaerőért. Azt hiszem, egy évig kellett ott lenni az ösztöndíj miatt, de nem sokáig volt ott, aztán ment különböző vállalatokhoz. De mindig voltak neki különleges dolgai, találmányok, újítások, például hangpostafiók meg ez a bélyeg, amit most ad ki a posta saját fényképpel, ennek a programját is ő csinálta. Ennek nem nagyon örültek sehol az idős kollégák, nem szerették, ha a fiatalok kezdeményeznek. Aztán valamilyen összeköttetés révén bekerült egy műszaki főiskolára tanársegédként. Ott volt másfél évig, de nagyon rossz főnöke volt, valami korrupt egyén, aki kihasználta a fiatalokat, velük íratva a kandidátusi disszertációját is. A főiskolán a fiamnak volt egy kollégája, akivel nagyon jóban volt, ő is utálta ezt a főnököt, és ő aztán elment egy nagy amerikai céghez. A fiam akkor már elment a főiskoláról egy vállalathoz, ott megkereste ez a régi kolléga, és felajánlotta, hogy jöjjön ő is ehhez a céghez. Nem sokat teketóriázott a fiam, most már nyolcadik éve dolgozik itt. Ez egy nagyon jó amerikai vállalat, sok külföldi úttal. És a fiam nagyon szereti, amit csinál.

A feleségével az egyetemen ismerkedett meg, és még egyetemre jártak, amikor összeházasodtak. Mi kétségbe voltunk esve, hogy a fiunk abba fogja hagyni a tanulmányait, de akkor még nem ismertük a menyünknek azt az oldalát, hogy ő nagyon törekvő, nála szó se lehetett arról, hogy abbahagyni a tanulást. Így a fiam is, a menyem is elvégezte az egyetemet. A menyem vegyészmérnök lett. Aztán jöttek a gyerekek, és a menyem közben a közgazdasági egyetemet is elvégezte. Most egy külföldi cégnél a pénzügyi osztály vezetője, és van egy saját maszek könyvelői vállalata. A fiamnak is van, csak ő nem nagyon ér rá a maszekkal foglalkozni.

A fiamat mindenféle vallási szellem nélkül neveltük, a férjem ehhez ragaszkodott. A mai napig sincs a fiam ezekkel a dolgokkal tisztában, csak amennyit hall. A fiam felekezeten kívüli. Ez kimaradt az életéből, és nagy szerencséje volt, hogy sose került antiszemita társaságba, nem

csúfolták ezzel. Az én menyem vidéki lány és keresztény, de nem tartja a vallását, nem tulajdonít a vallásnak semmiféle jelentőséget, az unokák sem nevelkednek vallási szellemben. Ez egyrészt nem volt baj, nem volt rossz; de másrészt rossz volt, mert a műveltségnek egy bizonyos fokát vagy ágát nem ismerték meg. Később [az unokák] már tudták, hogy ők zsidó származásúak, mert tudták, hogy az én édesapám, az ő dédapjuk Mauthausenban volt. Én meséltem nagyon sokat nekik.

Az unokák sajnos egyáltalán nem ismerik a vallást. Annyit tudnak a zsidóságról, amennyit az iskolában a holokausztról elmondanak, és amennyit én mesélek. Elvitte őket az apjuk Mauthausenba, elvitte őket Auschwitzba, hogy lássák a zsidóság történetét. De tulajdonképpen őket ez a kérdés nem érdekli. A fiamnak van zsidó vénája, mert bár nem politizál, semmilyen pártnak nem tagja, nem is vesz részt politikai kérdésekben, de nagyon baloldali érzelmű. És nagyon érzékenyen hat rá az antiszemitizmus. A baráti köre teljesen vegyes, még MIÉP-es barátja is van, de a baráti körében sem politizál. Szóval ő tulajdonképpen a zsidókérdéssel mint olyan nem is foglalkozik. És nagy szerencséje, hogy sose ütközött antiszemitizmusba közvetlenül, a személyét érintően.

Nagyon jó gyerekek van, figyelmes, szeretők. Az unokáim is nagyon rendesek, a menyem is. A nagyobbik unokám, Gellért 1981-ben született, a kisebbik, Endre 1983-ban. Ők a Vendéglátóipari Főiskolára járnak. Mióta egyedül vagyok, a családom rengeteget törődik velem. Naponta többször telefonálnak, minden hétvégén itt vannak, én is ünnepekkor mindig náluk vagyok. Nekem, hála istennek, olyan természetem van, hogy magamban vagyok bús, kifele soha senki nem látja, hogyha szomorú vagyok. Igyekszem csak a szépre emlékezni, és nem visszaemlékezni a sok rosszra.

1986-ban nyugdíjba mentem, és még a bankból valaki kiajánlott engem egy főiskolára. Nem akartam már dolgozni, azt mondtam, elég volt egy életre, de aztán jött a főiskoláról egy ember, hogy csak átmenetileg menjek oda, hogy betanítsak egy beruházót, aki akkor lépett oda be. Odamentem átmenetileg, a munkaügyi és bérosztályra kerültem, és tizennégy évig ott voltam. 2000-ig voltam ott, akkor összevonták a főiskolákat, és lett a Budapesti Műszaki Főiskola. De ott is jó volt. Az a szerencsém, hogy nagyon könnyen be tudok illeszkedni, és tudok barátkozni. Ezért sose éreztem magamat rosszul munkahelyen.

A rendszerváltást nehezen éltem meg. Nem gondoltam volna, hogy ilyesmi előfordulhat a világon, és nagy csalódás volt számomra. Nekem ez a véleményem a rendszerváltásról. Szegény férjem azt mondta, mikor kérdezték, hogy vagy: „Ha ez a rohadt rendszer nem volna, akkor nagyon jól.” Mindig ez volt a válasza. Hát ez volt nagy vonalakban az életem története.